Shubda Shuckti Prokashika

शब्दशक्तिप्रकाशिका

श्रीजगदीशतर्कालङ्कारभट्टाचार्यविरचिता

गौडसंज्ञाधिपसंस्कृतपाठशालाध्यक्षमहोदयानामनुमत्या

संस्कृतयन्त्रे मुद्रिता।

कलिकाता

शकाब्दाः १७४८

1826

शब्दशक्तिप्रकाशिका ।

तर्कं तत्त्वञ्च विदुषा विदुषान्तोषकारिका ।
क्रियते जगदीशेन शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय समुचितां शब्दमयीं देवतां ग्रन्थकृत् स्मरति स्म ।

अनुभवहेतुः सर्वैः सद्यः समुपासिता मनुजैः ।
साकाङ्क्षासन्ना च स्वार्थे योग्या सरस्वती देवी ॥

इतरा तावद्देवता सम्यगुपासिताप्युपासके न साकाङ्क्षा साकाङ्क्षापि वा नासन्ना आसन्नापि वा न स्वस्योपासितुरभिलषितार्थे योग्या योग्यापि वा न समस्तोपासकेऽनुभवस्य जनिका जनिकापि वा न सद्यः किन्तु कालक्रमेणैव सरस्वती तु देवी सकलमनुजे एव साकाङ्क्षा आसन्ना योग्या चोपासिता सती सद्य एवानुभवं तनुते अतो देवतान्तरमपेक्ष्योत्कर्षवतीयमवश्यमुपास्येत्यत्र तात्पर्य्यम् ॥

अथ शब्दो यदि स्वार्थस्यानुभवे भवेद्धेतुः प्रात्यक्षिकत्वोपनयिके तत्र नाकाङ्क्षाद्युपयोगस्तद्भिन्ने चेदानुमानिक एव तत्र तत्र सद्यः साकाङ्क्षत्वादिधीमात्रेण चासिद्धत्वादेरप्यवकाशस्यापेक्षणादित्याशङ्कामपनेतुमन्वयबोधनामकमनुभवान्तरं दर्शयति ।

साकाङ्क्षशब्दैर्यो बोधस्तदर्थान्वयगोचरः ।
सोऽयं निश्चितार्थत्वान्न प्रत्यक्षं नचानुमा ।

अस्ति तावद्‌द्वारमस्ति गामानयेत्यादिसाकाङ्क्षशब्देभ्यः स्वस्ववृत्त्या पदार्थानामुपस्थित्युत्तरं गवादावस्तित्वादेरन्वयावगाही विलक्षणो बोधो यदन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकाङ्क्षादिमत्तया शब्दस्यावगमो हेतुर्न तु पदार्थानामुपस्थितिमात्रं विशिष्टमतेरानुभविकत्वादन्यथानुमितेरप्यपलापापत्तेः । नचासौ स्मृतिः समानाकारसंस्काराप्रभवत्वात् नापि साक्षात्कारः साकाङ्क्षपदेनेव प्रकारान्तरेणाप्युपस्थितार्थस्योपनयमर्यादयावगाहितापत्तेः नचेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् तदुत्तरं तथाविधानुव्यवसायाप्रसक्तेश्च । तत्तदर्थविषयकत्वेन शाब्दमतेरनुव्यवसायं प्रति तत्तदर्थसाकाङ्क्षपदजन्यतद्गोचरशाब्दत्वेन विषयविधया हेतुत्वकल्पनायामतिगौरवात् इतरबाधलक्ष्यस्य किञ्चेतरत्वादिरूपदार्थस्यापि अवगाहित्वेन शाब्दमतेरनुव्यवसीयमानत्वात् गवादावस्तित्वादेरिवास्तित्वादावपि गवादेर्भानप्रसङ्गस्य तावताप्यनुद्धाराच्च । अतएवासौ नानुमितिरपि पूर्व्वमपरामृष्टस्य वस्तुमात्रस्यैवासति बाधके शाब्दधीविषयतापत्तेः । नच तत्तदर्थगोचरशाब्दधियं प्रति साकाङ्क्षपदजन्यायास्तत्तदर्थगोचरस्मृतेः कारणत्वकल्पनान्नैव दोषः तावतापि पदार्थानामन्वयधीदशायामपदार्थानामपि स्वसामग्रीबलेन प्रत्यक्षानुमित्योरन्यतरप्रसङ्गस्य दुर्व्वारतापत्तेः शाब्दधियः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिसामान्यं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् शाब्दान्यप्रत्यक्षत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तस्यास्तथात्वमपेक्ष्य शाब्दधियः प्रत्यक्षादिभिन्नत्वकल्पनायामेव लाघवाच्च ।

अथ लिङ्गजन्यत्वेनान्वयबुद्धेरनुमितित्वसिद्धावनायत्या शाब्दान्यानुमित्यां तत्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो लिङ्गजत्वमेव शाब्दधियः खण्डयति ।

योग्यतार्थगताकाङ्क्षा शब्दनिष्ठानुभाविका ।
प्रत्येकं वा मिलित्वा वा नैते लिङ्गमसिद्धितः ।

गवादावश्वित्वादेरनुभवार्थं न तावदश्वित्वादेर्बाधविरहितत्वरूपं योग्यतामात्रं लिङ्गं बाधनिश्चयाभावेनान्यथासिद्धस्य योग्यतानिश्चयस्यानावश्यकत्वात् योग्यतामात्रलिङ्गकसंसर्गानुमानस्यान्वयबुद्धित्वे घटः कर्म्मत्वमित्यादिस्थलीयस्यापि तस्य तथात्वापातात् योग्यतायाः संशयस्थलेऽप्यन्वयबुद्धेरानुभविकत्वाच्च । गवादावश्वित्वादेरन्वयबोधानुकूलानुपूर्व्वीपर्य्यवसिता त्वाकाङ्क्षा स्वयमसिद्धा कथमश्वित्वादेरन्वयं साधयेत् अतएव अश्वित्वादेर्योग्यताविशिष्टमप्याकाङ्क्षावत्त्वं न तदन्वयस्यानुमापकमसिद्धेः । अथ गौरश्वित्ववान् स्वधर्म्मिकाश्वित्वान्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षाश्रयपदस्मारितत्वात् घटवत् अश्वपदसमभिव्याहृतगोःपदस्मारितत्वाद्वा पक्षवदित्याद्यनुमानेन तथान्वयधियोऽन्यथासिद्धिः पदानामेकवाक्यतापन्नत्वरूपसमभिव्याहृतत्वनिश्चयं विना न्यायनयेऽप्यन्वयबोधस्यानुत्पत्त्या पूर्व्वं तस्यावश्यकत्वात् । नच विनष्टे भाविनि वा घटचक्षुरादौ व्यभिचारः स्वार्थानुमाने स्वरूपसतस्तस्याकिञ्चित्करत्वात् एकविधव्यभिचारग्रहसत्त्वेऽप्यन्यविधव्याप्तिनिश्चयस्य सम्भवाच्च समानप्रकारकस्यैव व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिधीविरोधित्वात् इति नव्यवैशेषिकाः तन्न गवादेः पदस्मारितत्वाद्यभावग्रहदशायामुत्पन्नस्य गौरश्वीत्याद्यन्वयबोधस्याहेतुकत्वापत्तेः पदजन्या हि पदार्थस्मृतिः स्वरूपसत्येवान्वयबुद्धावुपयुज्यते न तु ज्ञाता प्रमाणाभावात् पदैरस्मारितस्यापि तत्स्मारितत्वभ्रमादन्वयधीप्रसङ्गाच्च । एतेन गोःपदमश्वित्ववद्गोगोचरज्ञानपूर्व्वकम् अश्विपदसाकाङ्क्षगोःपदत्वात्. यन्नैवं तन्नैवं यथाकाशमित्येवं पदपक्षकमप्यनुमानं कणभक्षपक्षानुसारिणां परास्तं गवादिपदानां ज्ञानपूर्व्वकत्वाद्यभावनिश्चयदशोत्पन्नस्य गवादिमुख्यधर्म्मिकाश्वित्वाद्यन्वयबोधस्य

सार्व्वजनीनस्योक्तलिङ्गादनिष्पत्तेः वाक्यार्थस्यापूर्व्वत्वेन तद्धर्म साध्यस्य प्रायशः प्रागनुपस्थितत्वानुमानायोगाच्च। वस्तुतो वाक्यार्थ बोधस्यानुमितित्वे सत्येव साकाङ्क्षपदादिलिङ्गकत्वं कल्प्यं तदेव त्व-सिद्धं प्रमाणाभावादलिङ्गत्वेन गामनुमिनोमीत्यादेरनुव्यवसायस्य तथा-सत्त्वात् प्रत्युत गौरस्तीतिवाक्यादलिङ्गत्वेन गौः श्रुतो न त्वनुमित इत्यनु-भवाच्च। श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिप्रयोगदृष्ट्या शाब्दत्वस्यापि प्रतीतेः शाब्दतावच्छेदकत्वात्। न चासौ भ्रान्तिर्बाधकाभावात् न चैवमनु-मितिमात्रस्य पदजन्यत्वं प्रकल्प्यान्वयबोधत्वं किमिति न रोचयेः अनुमिताविवान्वयमतावपि समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यादेः प्रति-बन्धकतया तदभावजन्यत्वनैयत्यस्य दुष्करत्वात् घटादिपदैरर्थस्य घटादेः स्मरणे सति तदीयधर्मैरिव दण्डादावर्थैस्तदर्थकचक्रादि पदस्य स्मरणोत्तरं तदीयाकाङ्क्षाद्यवगमस्य सुवचत्वात् वाच्यतावच्छेद-कत्वस्यापि सम्बन्धस्य स्मारकतायामविशिष्टत्वात्। किञ्च घटान्य इत्यादिवाक्याद्घटप्रतियोगिताकान्यत्वादिप्रकारेण निरवच्छिन्नविशे-ष्यताको घटान्यस्य बोधः सर्व्वजनसिद्धः स चास्माकं तादृशानुपूर्व्वीक पदज्ञानत्वेन तथाविधान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादुपपद्यते परेषान्तु भेदो घटप्रतियोगिताकत्वसाकाङ्क्षान्यादिपदस्मारितत्वादित्यादिरीत्या अनुमित्या न तन्निर्व्वाहः पक्षविधयान्यत्वस्य भानेऽप्यन्यत्वप्रकारे-णान्यस्य तथाभानात्। न च तथान्यपदमेव घटान्यत्वप्रकारेण घटान्यस्य वाचकं घटादित्यस्य व्यर्थतापत्तेः अन्यथा घटोऽस्तीत्यादा-वपि घटादिपदस्यैवास्तित्वादिविशिष्टघटादिवाचकत्वसम्भवात् तथा-प्यस्तित्वघटयोरन्वयबोधापलापापत्तेरित्यास्तां विस्तरः।

साकाङ्क्षत्वादिधीरिव वाक्यार्थगोचरज्ञानवद्धेतुत्वरूपस्याप्तोक्तत्व-स्यापि निश्चयः शाब्दधीहेतुरतोऽनेकपदार्थधर्म्मिकोऽपरपदार्थस्यान्वय बोधोऽनुमितिः लिङ्गसत्त्वे विनानुमित्यां तदसम्भवात् यत्त्वनुमिते

रन्वय एव किन्त्वसौ गृहीतग्राहित्वान्न प्रमा यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वाव-
च्छेदेन समानाकारनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयान्ययथार्थज्ञानस्यैवा-
गृहीतग्राहित्वेन प्रमात्वात् अतएव धारावाहिकप्रत्यक्षव्यक्तीनां
समानाकारग्रहोत्तरवर्त्तित्वेऽपि न तासां प्रमात्वहानिः स्मृतिस्तु
समानाकारानुभवसमुत्थानां स्मृतीनामिति जरन्मीमांसकानां समा-
धानं निरस्यति ।

नाप्तोक्तता तु वाक्यार्थगर्भा ज्ञातोपयुज्यते ।
वाक्यार्थानामपूर्व्वत्वात्संशयेऽप्यन्वयोदयात् ॥

यद्येकपदार्थवदपरपदार्थपर्य्यवसन्नस्य वाक्यार्थस्य ज्ञानवदुक्तत्व-
रूपाया आप्तोक्ततया निश्चयः शाब्दमतेः कारणं स्यात् स्यादपि तेनैव
रूपेण साध्यनिश्चयेन प्रतिबन्धादेकपदार्थपक्षिकाया अपरपदार्थानु-
मितेरनुत्पादो नचैवं शाब्दधियः पूर्व्वं वाक्यार्थस्योपस्थित्यनियमेन
तद्गर्भस्याप्तोक्तत्वस्यापि मतेरनावश्यकत्वात् अन्यथा वेदस्याप्यनु-
वादकतापत्तेः एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य शब्दे वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वस्य
संशयेऽपि शाब्दमतेरुत्पादाच्च । अतएवाप्तोक्तत्वस्य संशये व्यतिरेक
निश्चये वान्वयबुद्धेरनुत्पादादवश्यन्तन्निश्चयस्तत्र हेतुरित्यपि प्रत्युक्तम्
असिद्धेः । ननु माभूदाप्तोक्तत्वस्य निश्चयानुरोधेन सिद्धसाधनं
तात्पर्य्यस्य तु स्यात् तन्निश्चयस्यान्वयधीहेतुत्वात् अन्यथा घटकर्म्म-
त्वादिपरत्वाभावस्य घटकर्म्मत्वाद्यन्यमात्रपरत्वस्य वा निश्चयेऽपि घट
मित्यादिवाक्यात् कर्म्मत्वं घटीयमित्याद्यन्वयबोधापत्तेरिति चेन्न
कर्म्मताधर्म्मिकघटाद्यन्वयधीपरत्वाभावनिश्चयदशायां प्रमेयत्वादि
प्रकारेण घटकर्म्मत्वादिपरत्वस्य निश्चयेऽपि घटीयं कर्म्मत्वमित्यन्वय
मतेरनुत्पत्त्या कर्म्मताधर्म्मिकघटान्वयबोधपरत्वप्रकारकनिश्चयत्वेनैव
तात्पर्य्यधियस्तस्यां कारणत्वेन वाक्यार्थस्य तथाभिवेशात् । वस्तुतः समा
नानुपूर्व्वीकस्यैव वाक्यान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरमन्तर्भाव्य घटीय

कर्मत्वादिपरत्वनिश्चयसत्त्वेऽपि श्रूयमाणवाक्यस्य कार्यतात्पर्याभा-
वेन तत्परत्वस्यानिश्चयेऽभावनिश्चये वा घटीयं कर्मत्वमित्याद्यन्वय
मतेरनुत्पादादाहितविशेषैव तत्तद्वाक्यव्यक्तिधर्मिकस्य घटकर्मत्वादिपरत्व
निश्चयस्य तत्तदन्वयबोधहेतुत्वमुपेयं तथाच तत्तद्धेतुभूतानां प्रकरण
ज्ञानाभिधानामेव विज्ञानव्यक्तीनां तथात्वमुचितम् अवान्तरापूर्व्व
वर्त्तिताकत्वात् । अतएव सैन्धवमानय इत्यादावपि लवणपरत्वधीर्न
लवणाद्यन्वयबुद्धौ हेतुः किन्तु तदर्थकत्वेनाभिमतं भोजनादिप्रक-
रणस्य प्रतिसन्धानमिति न्यायसिद्धान्तः । एवञ्च वाक्यार्थप्रतीतिजनक
तयाभिप्रेतत्वलक्षणस्य तात्पर्य्यस्य ज्ञानमवश्यं शाब्दसामान्ये हेतुस्तस्य
संशये व्यतिरेकनिश्चये च तदनुत्पादात् तन्निश्चयस्यैव युगपद-
नेकार्थोपस्थितावेकार्थमात्रान्वये विनिगमकत्वात् लक्षणाकल्पकत्वात्
मुख्यार्थबाधस्य सर्व्वत्र लक्षणाया असम्भवात् तथाच तात्पर्य्यावच्छेदक
तयैव सर्व्वत्र वाक्यार्थसिद्धेः प्रत्यक्षानुमितिभ्यां भिन्नमनुभवं भावय-
न्नपि शब्दो गृहीतग्राहित्वेनानुवादक इति प्रभाकरमतमप्यनादेय
मित्यास्तां विस्तरः ।

ननु स्वार्थान्वयगोचरोबोधः साकाङ्क्षैरपि सार्थकैरेव शब्दैः
सम्पादनीयोनतु निरर्थकैस्तत्र कोऽसौ सार्थकः कतिविधश्चेत्या-
काङ्क्षायामाह ।

शब्दान्तरमपेक्ष्यैव सार्थकः स्वार्थबोधकृत् ।
प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा ॥

यादृशः शब्दः शब्दान्तरं सहकृत्यैव स्वस्य स्वघटकस्य वा स्वरूप
स्याप्यन्यादृशार्थावगाहिबोधे प्रत्यनुकूलः स तथाविधार्थे सार्थकः
घटपचकादयः प्रकृतयः सुप्तिङादयः प्रत्ययाः चादयोनिपाताश्च
स्वोपस्थाप्यार्थस्य बोधं नियमतः शब्दान्तरं सहकृत्य जनयन्ति
जनयन्ति पुनरसहकृत्यापि । प्रश्नविषयादिकः शब्दोऽपि प्रश्नीय-

त्वादिना विनाशादेरन्वयबोधमादधानस्तादृशविषयताकबोधने सार्थकएव परन्त्वयोग्यः। स चायं त्रिविध एव प्रकृतिः प्रत्ययो निपातश्चेति शपश्नमादिविकरणो नुमाद्यागमश्चान्वयबोधने प्रकृत्यादीनां सहायोऽपि न स्वार्थोपस्थितिद्वारा येन तमादाय चतुरादिविधः सार्थकः स्यात्। पुत्रो वः इत्यादावपि युष्मदादिसम्बन्धो न वसाद्यादेशस्यार्थः किन्तु तदादेशिनो युष्माकमित्यादिवाक्यस्य अतः पूर्व्वपदमपेक्ष्यैव तादृशसम्बन्धबोधानुकूले तत्र न प्रसङ्गः। सदृशाद्यर्थेषु प्रकृत्यादिभ्यो भिन्नेषु निभनीकाशादिशब्देष्वतिप्रसङ्गस्तु समासान्तर्गतत्वनियतस्वार्थबोधकताकान्यत्वेन विशेषणाद्वारणीयः।

तत्र प्रथमोद्दिष्टां प्रकृतिं लक्षयति।

स्वेतरार्थानवच्छिन्नयत्स्वार्थस्यावबोधने।
यच्छब्दनिश्चयो हेतुः प्रकृतिः सा तदर्थिका॥

स्वेतरशब्दार्थाविशेषितस्य यादृशस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण यादृशशब्दवत्ताया निश्चय एव हेतुस्तादृशस्तथाविधार्थे प्रकृतिः। पट भू प्रभृतयो हि शब्दाः स्वोत्तरविभक्त्याद्यंशे निश्चिता एव स्वोपस्थाप्यस्य वसनजननादेरन्वयं प्रत्ययार्थे कर्म्मत्वकर्त्तृत्वादौ बोधयन्ति नत्वन्यथा प्रत्ययास्तु पदान्तरार्थानवच्छिन्नस्य संख्याकालेष्टसाधनत्वादिस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यनिश्चिता अप्युपयुज्यन्ते। चैत्रः पचति यजेतेत्यादौ शब्दान्तरधर्म्मिकसुबादिनिश्चयस्यासत्त्वेऽपि तदर्थस्यैकत्ववर्त्तमानत्वादेः चैत्रपाकादावन्वयात् स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण तादृशशब्दवत्ताया निश्चय एव तदुपस्थाप्ययादृशार्थान्वयबोधं प्रति हेतुस्तादृशस्यैव च शब्दस्य प्रकृते तथाविधः स्वार्थः स च पचेत्यादेः शबादिविरहेऽपि पचनादिरूपः सुवचएव. पचनादेः कर्म्मत्वादावन्वयबोधं प्रत्यमादिधर्म्मिकतादृशशब्दवत्ताया निश्चयस्यैव हेतुत्वात्। वऊगुडो मालेत्यादावीदृशसमास-

त्वादिरूपस्य स्वार्थस्य शाब्दान्वयबोधं प्रति गुणादिपदधर्म्मिकः स्वोत्तरत्वसम्बन्धेन वक्त्रादिप्रत्ययस्य निश्चय एव हेतुरपि तु न पदान्तरार्थानवच्छिन्नस्य तादृशस्वार्थस्य शाब्दान्वयबोधकः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव संख्यादिभिन्नस्वार्थस्य धर्म्मान्तरेऽन्वयबोधकत्व व्युत्पत्तेः। अतो नाम्नः प्राग्विहिते वक्त्रचि न प्रसङ्गः न वा चक्रनिभोऽयं कुम्भकारोऽयमित्यादौ सदृशकर्म्माद्यर्थके निभकारादौ पूर्व्वपदार्थावच्छिन्नस्यैव सदृशाद्यर्थस्य बोधकतायाश्च व्युत्पन्नत्वात्। तथैव मेवकारादेरन्ययोगाद्यर्थे प्रकृतित्वं न स्यात् पार्थ एव धनुर्द्धर इत्यादौ पार्थादिपदार्थविशेषितस्यैव तादृशस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादिति वाच्यम् इष्टत्वात् प्रकृतेः स्वोत्तरविभक्तिसाकाङ्क्षसजातीयत्व नियमात् एवकारादेश्च सविभक्तिकत्व एव प्रमाणाभावात्। ये तु मन्यन्ते पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्यैव तथैवकारार्थत्वं तादृशार्थ बोधने तात्पर्य्यग्राहकत्वेन प्रवादिवदाकाङ्क्षासम्पादकत्वेनैव वा पार्थादि शब्दस्योपयोगादेवकारादिनिपातः प्रकृतिरेव तस्य च लुप्तविभक्तिकत्वेन तादृशविभक्त्यंशस्यैव तन्निश्चयस्य पार्थान्ययोगत्वाद्यवच्छिन्नव्यवच्छेदरूपस्वार्थान्वयबोधं प्रति हेतुत्वमिति तेषां पार्थ एवेत्यत्र पार्थैवकारार्थयोरभेदेनानुभविकस्यान्वयबोधस्यापलापप्रसङ्गः प्रसङ्गश्च तयोरभेदेनान्वयस्य तथा व्यवच्छेदश्चेत्यादावपि प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वये तन्त्रस्य नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्यान्याय्यादिति। यत्तु उपसर्गाणामिवैवकारादिनिपातानामपि न प्रकृतित्वं निरर्थकत्वात् परन्तु समभिव्याहृतपार्थादिपदानां तदन्ययोगव्यवच्छिन्नादिलक्षणायां निरूढत्वसम्पादकत्वमात्रमिति मतं तच्चिन्त्यम्।

लाघवादन्यथा निर्व्वक्ति।

स्वोपस्थाप्ययदर्थस्य बोधने यस्य निश्चयः।
तत्त्वेन हेतुरथवा प्रकृतिः सा तदर्थिका॥

रूपेण धर्मिवाचकत्वेन योगजन्ययादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति वा व्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण यादृशशब्दवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वं तादृश एव शब्दस्तथाविधार्थे प्रकृतिरिति तु फलितार्थः। बहुगुडोद्राक्षे-त्यादौ बह्वाद्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति न गुडादिपदधर्मिकबह्वादि निश्चयत्वेन हेतुत्वमपि तु सुबादिधर्मिकबहुगुडादिपदनिश्चयत्वेन अन्यथा केवलादपि बहुगुडादिशब्दात् द्राक्षादौ बह्वाद्यर्थस्यान्वय बोधापत्तेरिति न तत्र प्रसङ्गः।

प्रत्ययं लक्षयति विभजते च।

यादृशार्थे प्रकृत्यन्यो निपातान्यश्च शक्तिमान्।
स तादृशार्थे शब्दः स्यात् प्रत्ययोऽसौ चतुर्विधः।

यादृशार्थ इति तृतीयाप्यन्वेति तेन यादृशार्थकप्रकृतिनिपा-ताभ्यां भिन्नो यादृशार्थे शक्तिनिरूढलक्षणान्यतराश्रयशक्तिमान् यादृशः शब्दः स तादृशार्थकप्रत्ययः प्रशंसायां मतुपो विधानात् प्रशस्ता निरूढलक्षणया च गुणगुणिनोः स्थितिप्रख्यापकोऽपि बोधका अपि शुक्लश्यामप्रभृतयः प्रकृतिभ्यो न भिन्नाः तथा प्रशस्ता समुच्चयादि प्रतिपादका अपि चादयो न निपातेभ्यः सुबादयस्तु स्वपरतायामेव प्रकृतयो न त्वेकत्वाद्यर्थे। तृतीयादौ कर्मत्वादेः सत्यपि लक्षणा न निरूढा प्रायशः प्रयोगविरहात्। अतएव यत्रापि प्रयोगस्तत्र तृतीयादितोऽपि कर्मत्वादेरवगमः यथा पशुना रुद्रं यजेत इत्यादौ। अतएव चार्थवत्त्वादेरेकवचनादेरेकत्वादिबोधकत्वप्राप्तौ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमिति यत् पाणिनिः प्राह तदिदं विधेय-त्वादावेव द्विवचनैकवचनादिनियमार्थमिति परिभाषन्ते तेन द्वित्वा-दावपि नैकवचनादिः प्रमाणम्। तद्विवक्षातत्त्वेऽप्येकेन व्याख्याताः तथापि प्रशस्तनिरूढलक्षणाया एव प्रत्ययत्वसम्पादकत्वात् नहि भक्ताद्दाशिः षष्ठीत्यादौ भक्षणादेर्लक्षणया ह्येतावगमः तत्रादितः

यद्यपि स्वार्थिकप्रत्ययमात्रस्य च स्वरूपमर्थकत्वेन जुगुप्सते देवतेत्यादौ सन् तलादौ नाम्नाभिः भावविहितानामपि घञादीनामुक्तैव गतिः तथापि भावपदस्य धात्वर्थस्वरूपपरत्वात् । अन्यथा पाकं पचेत्यादौ धात्वर्थस्य पचनादेः कर्म्मत्वादावनन्वयापत्तेः सुबर्थे धात्वर्थस्यान्वयस्या व्युत्पन्नत्वात् इत्थमेव च स्तोकः पाक इत्यादिप्रयोगस्य परिशिष्टा नुक्तस्य प्रामाण्यम् अन्यथा स्तोकादीनां धात्वर्थे विशेषणत्वे नियमतो द्वितीयापत्तेः अतएव सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकण्ठावधि व्याहृतमित्यादिकं काव्यम् आगमो नित्यमस्तस्य भुक्तिः स्तोकापि यच्च नो इत्यादिस्मृतिश्च सङ्गच्छत इति नव्याः । स्तोकान्तरप्रत्ययार्थसाकाङ्क्षस्यैव धातोरर्थविशेषणतापन्नस्य बोधने तदर्थकनाम्नो द्वितीयाद्यपेक्षा न तु धातुमात्रस्य तथा च स्तोकः पाक इत्यादिरेव प्रमाणं न तु स्तोकं पाक इत्यादिः अपर्यप्तपक्रियाया विशेषणं कर्म्मत्वाद्यनुशिष्टेरपि तत्रैव तात्पर्य्यात् । अतएव स्तोकं स्तीयते साधु गतं चकितं इत्थमित्यादौ धात्वर्थस्य तिङाद्यर्थकालादिसाकाङ्क्षत्वान्न तद्विशेषणस्य द्वितीयाद्यनुपपत्तिरिति तु प्राच्यिकसंप्रदायः । यत्तु वाक्यपदीये भर्तृहरिणोक्तं यः केवलस्य यस्यार्थे स्वार्थस्यान्वयबोधने । यदपेक्षाकयोः पूर्व्वा प्रकृतिः प्रत्ययः पर इति तदडआदावव्याप्तिप्रसङ्गादुपेक्षितम् । यदपि स्वेतरार्थानवच्छिन्नस्वार्थस्यान्वयबोधने । योऽसमर्थः स एव शब्दः प्रत्ययोऽयं चतुर्व्विधइत्युमापत्युक्तं तदप्ययुक्तं सुप्तिङोः पदार्थान्तरानवच्छिन्नस्वार्थसंख्यादिप्रकारकबोधसमर्थत्वेन तयोरव्याप्त्यादेश्चापत्तेः सैव इत्यत्र तस्य पादपूरणे पुनः सन्धिः ।

वाचवादन्यथा निर्व्वक्ति ।

इतरार्थानवच्छिन्ने स्वार्थे यो बोधनाक्षमः ।
तिङर्थस्य विभाज्यन्यः स वा प्रत्यय उच्यते ।

यः शब्दः शब्दान्तरार्थाविशेषिते स्वाद्यस्वार्थे धर्म्मिणि तिङ-

र्थस्यान्वयबोधने स्वरूपायोग्यः स वा निभादिशब्देभ्योभिन्नस्तादृशार्थे प्रत्यय इत्यर्थः। चैत्रोऽस्तीत्यादावर्थान्तरानवच्छिन्ने स्वार्थे नाम्नां तिङर्थान्वयबोधकत्वम्। एवं पचेत स्तोकेत्यादौ पचादिधातूनाम् पचतीत्यादौ तिङां पाचकोऽस्तीत्यादौ कृतां काश्यपिरित्यादौ च तद्धितानाम् प्रत्ययार्थावच्छिन्न एव स्वार्थे इत्यादौ तिङर्थस्य वर्त्तमानत्वादेर्बोधकत्वं ननु तदवच्छिन्नइति न तेष्वप्रसङ्गः। निभ निपातादिकस्तु शब्दान्तरार्थानवच्छिन्ने सहत्वसमुच्चयादिस्वार्थे तिङर्थस्यान्वयं प्रति स्वरूपायोग्योऽपि निभादिरेवेति न तत्र प्रसङ्गः।

निपातं लक्षयति।

स्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्येनान्वयाक्षमः।
सुबाद्यन्योनिपातोऽसौ विविधश्चादिभेदतः।

यः शब्दः केवले यादृशस्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्येनान्वयबोधं प्रत्यसमर्थः सुबादिप्रत्ययेभ्यः प्रत्येकं भिन्नः स तादृशार्थे निपातः चादयोनिपाताः स्वार्थे समुच्चयादौ नामाद्यर्थस्याभेदेनान्वयबोधं प्रत्ययोग्याः नहि कृतमनुभूतञ्चेत्यादितः कस्यापि कृतः समुच्चय इत्यादिरनुभवः किन्तु कृतानुभूतयोः समुच्चय इत्यादिरेव। स्तोकं पचतीत्यादौ धातुरपि स्वार्थे नामार्थस्य तादात्म्यं बोधयंस्तत्समर्थश्च प्रत्ययस्तु सुबादिरेव चः शब्द इत्यादौ नामार्थस्याभेदसाकाङ्क्षचकारादिः स्वपरतायाम निपातः किन्तु नामैव पुरन्दरप्रभृतौ तु नास्ति निपातव्यपदेशः सूत्राभिव्याहृतप्रयुक्तोभावः कार्त्तिकादौ वन्य दानं त्वत्कृतविनिन्दितमित्यादौ न केवले वनार्थे यदर्थस्य तादात्म्येनान्वयः किन्तु दानाद्यवच्छिन्ने। स्वर्दिवा नक्तमाद्यव्ययमपि नामैव ननु निपातः शोभनं स्वरित्यादौ तदर्थे नामार्थस्य तादात्म्येनान्वयात्। प्रादयस्तूपसर्गा न सार्थकाः सार्थकाश्चेत् निपाता एव जातौ सत्तामात्रोत्थित सत्तायां जातित्वावच्छिन्नस्य समवेतत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धे-

नात्यन्ताभावो नञा प्रत्याय्यते नतु सत्त्वस्याभावः प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वेन नञर्थे तत्रास्तित्वादिक्रियान्वयस्यायोगात् जातौ जाती न च द्रव्यम् जातिद्वयत्वावच्छिन्नाभावस्यैकत्वेन तत्र तिङर्थद्वित्वस्य पर्य्याप्तिसम्बन्धेनान्वयासम्भवाच्च । सत्ता समवायेन जातौ नास्तीत्यादौ तु समवेतत्वीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे समवायशब्दस्य लक्षणा परेषामपि सत्ताभावस्य समवायावच्छिन्नत्वासम्भवेन समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तल्लक्षणाया आवश्यकत्वात् प्रथमार्थ प्रतियोगित्वे समवायावच्छिन्नत्वस्य तत्रान्वय इति तु साहसं प्रथमायाः प्रतियोगितार्थकत्वस्य क्वचिदप्यकल्पनात् विशिष्टसत्ता गुणे नास्तीत्यादिकस्तु प्रयोगो यदि प्रमाणं तदाधेयत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेन द्रव्य वृत्तित्वावच्छेदेन तस्यां गुणवृत्तित्वाभावसत्त्वात् विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादित्यपि कश्चित् । न क्रोधो न च मात्सर्य्यं न लोभो नाशुभा मतिः । भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तम इत्यादावनेकनञामानर्थक्यप्रसङ्गस्तु न तं विरिञ्चिर्न भवो न श्रीर्नापि धनाधिपः । दातुमर्हन्ति विभवं विष्णोराराधनेन यदित्यादाविव प्रकारान्तरवादिनामपि समानः समानसमाधानञ्च । पदात् परस्य युष्मदादेस्ते प्रभृत्यादेशविधौ च पदशब्दः साकाङ्क्षनिपातस्याप्युपलक्षकस्तेन न ते धनं धर्म्मश्चमित्यादौ न तस्यानुपपत्तिः सदृशाद्यर्थे निभादेर्निपातत्व व्युदासस्तु प्रागुक्तदिशावसेयः । स चायं निपातश्च तु नञ् पुनरिवेव मास्मादि भेदादष्टविधः ।

ननु यदि प्रकृतिः प्रत्ययो निपातो वा स्वार्थोपस्थितिद्वारान्वय बोधं कुर्य्यात् प्रत्येकमात्रं निराकाङ्क्षशब्दसहकृतं वा किन्न कुर्य्यात् मिलितानामेव तेषां तथात्वन्तु सर्व्वथासम्भवीत्यत आह ।

वाक्यभावमवाप्तस्य सार्थकस्यावबोधतः ।
सम्पद्यते शाब्दबोधो न तन्मात्रस्य बोधतः ।

सार्थकस्य प्रकृत्यादेर्योग्यतामापन्नस्यैव सार्थापकिविदारान्वय बोधकत्वं नतु प्रत्येकस्य निराकाङ्क्षसहितस्य वा।

वाक्यं यदि शब्दसमूहस्तदा मिथोनिराकाङ्क्षस्यापि तस्यान्वय बोधकत्वापत्तिरतोवाक्यं लक्षयति।

मिथः साकाङ्क्षशब्दस्य व्यूहोवाक्यं चतुर्विधम्।

सुप्तिङन्तचयोनैवमतिव्याप्त्यादिदोषतः।

यादृशशब्दानां यादृशार्थविषयिताकबोधं प्रत्यनुकूला परस्परा-काङ्क्षा तादृशशब्दस्तोमएव तथाविधार्थे वाक्यम्। तच्च चतुर्विधं जतस्य विधावक्ष्यन्ते। वह्निना सेक इत्याद्यपि वाक्यमेव परन्तु बाधितार्थकत्वादयोग्यम्। शाब्दमतेराहार्य्यत्वोपगमे निर्व्वह्निर्व्वह्निमान् पचन्न पचतीत्यादिकमपि वाक्यमेव नो चेदपार्थकमेव यादृशबोधत्वाव-च्छेदेनाहार्य्यत्वं तादृशबुद्ध्यर्थं प्रयुक्तपदानामेव तथाविधार्थबोधं प्रत्यपार्थकत्वात्। यत्तु सुप्तिङन्तचयोवाक्यमित्यमरसिंहेनक्तं तन्न युक्तं सुबन्तादेः प्रत्येकसमुदायविकल्पेनातिव्याप्त्यव्याप्त्योः प्रसङ्गात् नहि घटं पटमित्याकारः पचति गच्छतीत्यानुपूर्व्वीकोवा शब्दसमूहो वाक्यं न वा घटं पचतीत्येतयोः प्रत्येकं न वाक्यं क्रियारहितन्न वाक्य मस्तीत्यादिकस्तु प्राचां प्रवादोनिर्युक्तिकत्वादश्रद्धेयः।

प्रकृतिं विभजते।

निरुक्ता प्रकृतिर्द्वेधा नामधातुप्रभेदतः।

यत् प्रातिपदिकं प्रोक्तं तन्नाम्नो नातिरिच्यते।

निरुक्ता न तु सांख्यानामिव जगदुपादानभूता यच्च पाणिनि प्रभृतिभिः प्रातिपदिकं प्रकृतिरित्युक्तं तदपि नाम्नो नातिरिच्यते नातोविभागन्यूनता।

तत्र प्रथमोद्दिष्टं नाम लक्षयति।

येन स्वीयपदार्थस्य मुख्यतः प्रतिपादने।

स्वोत्तरप्रथमापेक्षा तन्नाम स्यात्तदर्थकम् ।

यादृशशब्देन स्वोपस्थाप्ययदर्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधार्थं स्वोत्तरप्रथमाविभक्तिरपेक्ष्यते तादृशः शब्द एव तदर्थकं नाम । घटादयो हि शब्दाः प्रथमान्तत्वेन निश्चिता एव स्वार्थमुख्यविशेष्यकं बोधमुत्पादयन्ति नत्वन्यथा नहि घट इत्यादित इव घटादित्यादितोऽपि घटादिमुख्यविशेष्यकः सुबर्थसंख्यादेरवगमः । पीतपटेत्यादिकः समासोऽपि स्वोत्तरं प्रथमाप्रतिसन्धानदशायामेव पटादिमुख्यधर्म्मिताकस्य पीताद्यन्वयबोधस्य जनकः अतएव नापदं प्रयुञ्जीतेति वृद्धाः । एवं विभक्त्यन्तं पीतपटरूपमित्यादावपि नामान्तरवाक्यार्थबोधपूर्व्वको महावाक्यार्थबोधः पटादिनाम्नः प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थे पीताद्यन्वयधियः पूर्व्वमसम्भवात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितायाः प्रमाणान्तरेण पटधर्म्मिकपीतनिश्चयादपि तत्र सम्भवात् । नचान्योन्यपरस्परादिनामसख्याभिरेभ्यः प्रथमा नाभिधीयते इति वृद्धैः स्मरणादिति वाच्यं मल्लाभ्यामन्योन्यं हन्यत इत्यादौ मल्लयोः परस्परकर्त्तृकहननकर्म्मत्वान्वयानुरोधेन तेषामपि प्रथमान्तत्वादन्यथा सकर्म्मकस्य हन्तेर्भावाख्यातस्याकाङ्क्षानुपपत्तेरकर्म्मकस्यैव धातोस्तथात्वात् ।

निरुक्तं नाम विभजते ।

रूढञ्च लक्षकञ्चैव योगरूढञ्च यौगिकम् ।
तच्चतुर्द्धा परे रूढयौगिकं मन्वतेऽधिकम् ।

तन्नाम चतुष्टयमवधारणार्थं तेन किञ्चिन्नाम क्वचिदर्थे रूढमेव यथा गोप्रभृतौ गवादि गमेर्डो दाभाभ्यां नुर्धेटश्चेत्यादेरौणादिकप्रत्ययस्य शक्तिविरहेण यौगिकत्वविरहात् किञ्चिल्लक्षकमेव यथा तीरादौ गङ्गादि आद्यव्युत्पत्त्या पूरवत्तीरे शक्तिग्रहस्याविशिष्टत्वेऽप्याजानिकप्रयोगापत्त्या तदप्रामाण्यकल्पनात् शक्तेः पूर्व्वपूर्व्वप्रयोगनियतत्वात् किञ्चिद्योगरूढमेव यथा पङ्कजातपद्मादौ पङ्कजादि किञ्चित्

यौगिकमेव यथा पाचकपंकादौ पाचकादि। रूढयौगिकमप्यधिकं नाम। यथा मण्डप मण्डारजतादि तद्धि कदाचिदवयवशक्त्या योगार्थमेव कदाचिच समुदायशक्त्या रूढ्यर्थमेवाभिधत्ते इत्यपरेषाम्मतम्। गोत्वाश्रीकइत्यादौ तु शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया गौणं सवादि-पदं गोसदृशादौ लक्षकमेव नतु ततोऽभिद्यते।

रूढं नाम लक्षयति विभजते च।

रूढं संकेतवन्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्यते।

नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्भिदा।

यन्नाम यादृशार्थे सङ्केतितमेव नतु यौगिकमपि तद्रूढं योग-रूढन्तु पङ्कजादिकं न तथा रूढनामैव च संज्ञापदेनाभिलप्यते नतु रूढादिवत् संज्ञापि नाम्नोऽवान्तरभेदः येन विभागव्याघातः स्यात्। संज्ञायाश्च त्रयोभेदाः नैमित्तिकी पारिभाषिकी औपाधिकी चेति पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञाः सङ्केतशून्यत्वादिति वक्ष्यते।

ये तु रूढस्य नाम्नश्चतुर्विधत्वमाऊलम्मतमुपन्यस्यन्ति।

जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया।

जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः।

गोगवयादीनां गोत्वादिजात्या पञ्चाढ्यादीनां लाङ्गूलधनादि-द्रव्येण भव्य पिशुनादीनां पुण्यद्वेषादिगुणेन चलचपलादीनाञ्च शब्दानां कर्म्मावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव रूढानामिति। यदुक्तं दण्डप्राचार्य्यैः शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः। चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधइति तदेतज्जडमूकमूर्खा-दीनामजशृङ्गादीनाञ्च शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः।

नैमित्तिकसंज्ञां लक्षयति।

• जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता।

जातिभावे हि सङ्केताद्यक्तीभानं सुदुस्तरम्।

यन्नाम जात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा यथा गोचैत्रादिः सा हि गोत्वचैत्रत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकमभिधत्ते नतु गोत्वादिजातिमात्रं गोपदं गोत्वे सङ्केतितमित्याकारकग्रहाद्गामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवादेरन्वयानुपपत्तेः एकशक्तत्वग्रहस्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रसङ्गात्। ननु गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्म्मताकत्वेनैवानयनादेरन्वयधीर्गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वयबुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात् सुबर्थकर्म्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्म्मताकत्वेन बोधस्तूत्तरकालमाक्षेपात् कर्म्मत्वं गोवृत्तिगोत्वनिष्ठकर्म्मतात्वादानयनं गोवृत्तिकर्म्मताकं गोत्ववृत्तिकर्म्मताकत्वादित्याद्यनुमानसाम्राज्यात्। नच वस्तुगत्या यद्गोत्वशक्तत्वं तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तमित्येवं ग्रहादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधापत्तिः गोत्वत्वावच्छिन्नशक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तथात्वे च लाघवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्तताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति वाच्यं गोपदं गोत्वशक्तमित्याकारज्ञानत्वेन हेतुतायां शुद्धस्यैव गोत्वस्य विषयितासम्बन्धेन शक्त्यंशे विशेषणत्वेन गोत्वत्वादिप्रवेशगौरवस्यायोगात्। नहि समवायान्यसम्बन्धेन जातेः प्रकारतायां धर्म्मावच्छिन्नत्वनियमे प्रमाणाभावात् अयं गौरित्यादिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामीत्याकारे तस्य ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभिचाराच्च प्रागनुपस्थित्या गोत्वत्वादेस्तत्रोपनयायोगात्। एतेन जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारत्वस्य समवायसंसर्गावच्छिन्नत्वनियमात् केवलस्य गोत्वादेः शक्त्यंशे विषयतया सुबर्थकर्म्मत्वांशे च परम्परया प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम् उक्तस्थल एव व्यभिचारात्। नचैवं कालेगौः पदं गौरित्यादिप्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिमति तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादेः प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यव-

च्छिन्नप्रकारतागर्भत्वेन तादृशमतेः प्रमात्वायोगात् अन्यथा घटत्वादिजातेः संख्यानसमवेतत्वमते संयोगो घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वस्य दुर्वारतापत्तेः शाब्दस्येव प्रत्यक्षस्यापि काको गौरित्यादिबोधस्य नियमतो गवाद्यभेदावगाहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवाच्चेति भट्टमतानुवर्त्तिनः। तन्मन्दं विनाप्याक्षेपं गामानयेत्यादितो गवादिकर्म्मताकत्वेनानयनादेरन्वयबोधस्यानुभविकत्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ शुद्धगोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेनास्पर्शनात् गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यनुभवस्यासम्भवात् स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादिहेतुना गवादौ साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्याक्षेपस्य व्यभिचारादिदोषेण दुःशक्यत्वाच्च। एतेन कर्म्मत्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्म्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं गोवृत्तित्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसहकृतेन गामित्यादिवाक्येनैव कर्म्मत्वं गवीयमित्यौपादानिको गव्यादिव्यक्तेर्बोध इति श्रीकरमतमप्यनादेयं मिथो विरुद्धाभ्यां शाब्दत्वार्थापत्तित्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यालीकत्वेन शब्दानुपपत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधौपादानिकबोधस्य जननायोगाच्च। यत्तु गौर्ज्ञायते गौर्नश्यति सर्वत्र गोत्वादिजातिशक्तेनैव गवादिपदेन लक्षणया गोत्वादिविशिष्टा व्यक्तिर्बोध्यते व्यक्तीनां बहुत्वेनान्यलभ्यत्वेन च तत्र शक्तेरकल्पनात् तात्पर्य्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया बीजत्वात् यदा ज्ञानार्थनाशार्थयोः जातेर्ज्ञातत्वनाशित्वे न हि कश्चिद्विवदति। नित्यत्वाल्लक्षणीयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे इति तदपि तुच्छं व्यक्तिविनाकृतायां गोत्वादिजातौ गवादिपदस्य मुख्यप्रयोगाभावेन तन्मात्रस्याशक्यत्वे तद्वति गवादौ लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात्। न च गोरन्यो महिष इत्यादौ पञ्चम्यर्थेऽवधित्वे प्रतियोगित्वे वा स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयात्तथाविधस्थल एव जातौ मुख्यप्रयोगः तत्र

पञ्चम्याः स्वार्थेऽवधित्वादौ स्वनिष्ठगोत्वावच्छेद्यत्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य गवादेरन्वयबोधकत्वात् अन्यथा गोगोत्वयोर्भिन्नशक्तिभ्यां गोपदेन बोधने इति द्वयोर्योगपद्यापत्तेः वस्तुतः शुद्धस्य गोत्वादेः शाब्दधी प्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनियमात्तस्यावधित्वादौ स्वावच्छेद्य-त्वादिसम्बन्धेनान्वयादुर्घटएव द्रव्यं घटइत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वानुरोधाद्घटत्वजातेर्नानात्वोपगमादिति ।

प्राभाकरास्तु गोत्वशक्तत्वेन ज्ञातं पदं तादृश्येव गोशाब्दत्वाव-च्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतो गोत्वशक्तिग्रहान्न गोत्वेन गवयादेः नवा द्रव्य-त्वादिना गोरन्वयधियोऽतिप्रसङ्गः । नचैवं जातेरिव व्यक्तेरपि शक्यत्वमावश्यकं नहि गवादिपदस्य शक्यत्वं जन्यत्वमपि तु जन्यशाब्द धीविषयत्वं तच्च गोत्वस्येव गोरप्यविशिष्टमिति वाच्यं गवादिपद धर्म्मिकशक्तिज्ञानत्वावच्छिन्नशाब्दधीजनकतावच्छेदकत्वेन गोत्वा-देरेव गवादिपदशक्यत्वात् गोत्वशक्ततापेक्षया गोशक्तत्वस्य गुरुतया तज्ज्ञानत्वस्य गोशाब्दं प्रति जनकतानवच्छेदकत्वात् । अतएवान्वयबुद्धे रात्मसात्मत्वाद्यवगाहित्वेऽपि न तेषां पदशक्यत्वम् अस्तु वा गोत्वादि शक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वादिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुर्विशेष्यतया तादृशशाब्दं प्रति समवायेन गोत्वस्य नियामकत्वकल्पनाच्च नाति प्रसङ्गः गोत्वादिना गवादेरिव गवादेर्गोत्वादिनान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमकाभावेन गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गोत्वस्य तच्छक्तत्वज्ञानस्य च द्वयोः कारण तायामेव लाघवात् वस्तुतो गोत्वशाब्दं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतु-र्नतु गोत्वमपि जातिव्यक्त्योस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वनियमादेव गोव्यक्तीना-मपि विषयत्वसिद्धेः प्रमाणविरहादेव गोत्वादिना गवयादिविषयत्वस्य तथासिद्धेश्च । यद्यपि जातेर्विषयत्वं तत्समवायिव्यक्तिविषयता निरूपितमिति न व्यक्तिर्गोत्वाद्यालोचने कालो गोत्ववानित्यादिबोधे

च व्यभिचारात् नापि जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारताशालित्वनियमः गोऽयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षे गोत्वेनेमं जानामीत्याकारे तथैवा तथाप्यन्वयबोधस्य निरवच्छिन्नगोत्वादिप्रकारत्वं गवादिविशेष्यता निरूपितमेवेति व्याप्तिस्तादृशविशेष्यताकत्वं विना शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयबोधेनास्पर्शनात् गुरूणां गोत्वेन गवयादिबोधस्याङ्गीकृतत्वात् । अतएव गवयांशे गोत्वादिप्रकारकोबोधः समवायेनैव सम्बन्धान्तरेणापि तत्प्रकारकः स्याद्गोत्वशक्तिज्ञानस्य तदीयसम्बन्धभानं प्रत्युदासीनत्वादित्यपि प्रत्युक्तं प्राञ्चमतेः शुद्धगोत्वप्रकारतायां गोविशेष्यताकत्वस्येव समवायावच्छिन्नत्वस्यापि व्याप्तित्वेन सिद्धावपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य प्रमाणविरहेणासिद्धेः । एवञ्च गोत्वादिशक्ति ज्ञानत्वेन जनकतायां विषयतयावच्छेदकत्वाद्गोत्वादिरेव गवादिपदस्यार्थः गवादौ तद्व्यवहारस्तु तादृशावच्छेदकधर्म्मवत्त्वप्रयुक्तो गौणः । नचैवं गम्यादिधातोरपि गत्यादौ शक्तिर्न स्यादाकृतित्वादिशक्तिज्ञानादेव तादृप्येण गत्यादेर्गम्यादिधातुतो बोधसम्भवादिति वाच्यं 'गुरूणां गतित्वादेः संस्थानाव्यङ्ग्यत्वेन जातित्वासम्भवात् उत्तरसंयोगाद्यवच्छिन्नक्रियात्वाद्युपाधिरूपे च तत्र स्वरूपतः शक्तिग्रहायोगात् सखण्डस्य निरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावात् निरुक्तक्रियात्वत्वावच्छिन्नशक्तताज्ञानत्वेन हेतुतामपेक्ष्य लघुतया तादृशक्रियात्वावच्छिन्नशक्तिमत्त्व ज्ञानत्वेनैव तथात्वौचित्यात् गुरुत्वादिप्रयोज्यस्य पतनत्वादेरखण्डत्वे पत्यादिधातुनान्तत्र शक्तत्वेऽपि शक्त्यभावाच्च पश्वादिपदानामपि लोमवल्लाङ्गूलादिपर्य्यवसिते पशुत्वादिमात्रे न शक्तिस्तत्र वृत्तिग्रहान्तरं तन्मात्रस्यैवानुभवेन तदाश्रयस्यालाभात् लोमादीनां चाश्रय तुल्यवित्तिवेद्यत्वस्य लोमवल्लाङ्गूलवान् देशइत्याद्यनुभवे व्यभिचारादितिप्राहुः । तत्र ब्रूमः प्राञ्चमतेर्गवादिव्यक्त्यवगाहित्वमवश्यमाकर प्रयोज्यं अन्वयधीविषयतायास्तत्प्रयोज्यत्वनियमादन्यथा पक्षधर्म्मिक

साध्याव्यभिचारित्वादेरपि परामर्शादिप्रयोज्यता न स्यादनुमित्यादि सामान्यं प्रत्येव ज्ञानत्वादिना हेतुत्वस्य लाघवेनौचित्यात् पक्षत्वादि सहकृतपरामर्शाद्युपस्थानस्य तत्प्रकारस्यैव वा पक्षे साध्याव-गाहित्वनियमादेवानुमित्यादेः प्रतिनियतपक्षसाध्यावगाहित्वसिद्धेः । किञ्च गोत्वशक्यत्वं न गोत्वसमर्थत्वं यस्य धीरन्वयधीहेतुरप्रसिद्ध-त्वात् नापि तद्बोधकमभिधानामकं पदार्थान्तरं तत्र मानाभावात् न वा गोत्वानुभवजनकत्वं घटादिपदस्यापि गोत्वशक्तत्वापत्तेस्तस्यापि गवादिपदाकाङ्क्षादिसाचिव्येन गोत्वानुभवजनकत्वात् नच गोत्वानु-भवसामान्यं प्रति हेतुत्वन्तथा गवादिपदेऽप्यसत्त्वात् नापि गोत्वानु-भवजनकत्व प्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वं तादृशसङ्केतवत्त्वमात्रं वा गोत्व शक्तत्वमिति सांप्रतं गोपदं गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया न सङ्के-तितमित्यादिग्रहेऽपि तस्य ग्रहाद्गोत्वेन गोरन्वयधीप्रसङ्गात् किन्तु गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया सङ्केतितत्वं तथा तथाच पदधर्म्मिक तज्ज्ञानत्वेन गोत्वप्रकारकशाब्दं प्रति हेतुतायां गोत्वस्येव तद्विशि-ष्टस्य गोरपि विषयविधयावच्छेदकत्वादवश्यं गोत्वादिविशिष्टो गवादि गवादिपदस्यार्थः ।

स्यादेतत् निरूढस्यैव सङ्केतस्य कुतः प्रथमतो ग्रहः नोपमानान्न कोषान्न विवरणान्न प्रसिद्धार्थशब्दसामानाधिकरण्यान्नापि वाक्य-शेषादमीषां शक्तिग्रहमूलकत्वेन पूर्व्वं एषुकस्य कस्यापि तदसत्त्वा-दत आह ।

सङ्केतस्य ग्रहः पूर्व्वं वृद्धस्य व्यवहारतः ।
पश्चादेवोपमानाद्यैः शक्तिधीपूर्व्वकैरसौ ।

प्रथमं पदेषु सङ्केतग्रहो वृद्धस्य व्युत्पन्नस्य शब्दाधीनव्यवहारादेव बालानां तथाहि गामानयेति केनचिन्निपुणेन नियुक्तः कश्चन व्युत्पन्न तद्वाक्यतोऽर्थं प्रतीत्य गवानयनं करोति तच्चोपलभमानो बाल इदं

गवानयनं स्वगोचरप्रवृत्तिजन्यं चेष्टात्वान्मदीयस्तनपानादिवदित्यनु-
माय च सा गवानयनप्रवृत्तिः स्वविषयधर्म्मिककार्य्यताज्ञानजन्या प्रवृ-
त्तित्वान्निजप्रवृत्तिवदिति प्रवृत्तेर्गवानयनधर्म्मिककार्य्यताज्ञानजन्यत्वं
प्रसाध्य गवानयनगोचरतज्ज्ञानमसाधारणहेतुं कार्य्यं च । इष्टवदित्येव
मनुमिन्वानः समुपस्थितत्वाल्लाघवाच्च श्रुतं तद्वाक्यमेव तदसाधारण
कारणत्वेनावधारयति तदनन्तरञ्च गवादिपदानां प्रत्येकमावापोद्वा-
पेन गवादिबुद्धौ अनेकत्वमवगत्यानतिप्रसक्ताये गवादिसत्त्वे तस्य तदनु-
कूलत्वं कल्पयति । पश्चात्तु क्वचिदुपमानाच्छक्तिग्रहो यथा गवादि
पदशक्तिधीसान्निध्ये न गोसादृश्यातिदेशवाक्याद्गवयपदवाच्यत्वबोधा-
नन्तरं गवयत्वजात्यवच्छिन्ने गोसादृश्यप्रत्यक्षाद्गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारः
क्वचिच्च व्याकरणात् यथा कर्म्मणि द्वितीया कर्त्तरि परस्मैपदमित्या-
द्यनुशासनात् कर्म्मत्वादौ द्वितीयादेः क्वचित् कोषादपि यथा गुणे
शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति । शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषीमः
शिशिरो जडः । चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले इत्यादि
कोषेभ्यः श्वेतादौ शुक्लादिशब्दस्य । क्वचिद्विवरणादपि यथा पचति
पाकं करोतीति तुल्यार्थकवाक्यात् पचत्यादौ तिङादेः । क्वचित् प्रसि-
द्धार्थशब्दसामानाधिकरण्यादपि यथा नीरूपस्पर्शवान् वायुर्निस्पश
मूर्त्तिमन्मन इत्यादौ रूपशून्यस्पर्शवदादिषु वाय्वादिपदस्य वायु
त्वादिजातेरतीन्द्रियत्वेन स्वरूपतस्तदवच्छिन्नस्यानुपस्थित्या तत्र शक्ति
ग्रहायोगात् यथा वा सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां ददानः कुकुदः स्मृत
इत्यादावुक्तरीत्या कन्यादात्रादिषु कुकुदादिपदस्य । सहकारतरौ
मधुरं रौति पिक इत्यादिकन्तु न युक्तमुक्तक्रमेण शक्तिग्रहस्योदा-
हरणं तिङर्थे धर्म्मिण्यभेदेन नामार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् प्रत्यक्षसिद्ध
कोकिलत्वजात्यवच्छिन्नस्य लाघवेन पिकशब्दस्य शक्त्यवच्छेदाच्च ।
क्वचिद्वाक्यशेषादपि यथा यवपदस्य कङ्गुप्रभृतौ म्लेच्छानां दीर्घशूके च

शिष्टानां व्यवहारादेकमात्रयवत्वेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् यवमयश्चरुर्भवतीतिश्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम् । मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनइतिविध्यर्थाकाङ्क्षप्रवर्त्तमानादाख्याद्दीर्घशूकएव यवपदस्य शक्तिग्रहः । यथावा स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यादिविधिशेषीभूतेभ्यः यन्न दुःखेन सम्भिन्नं नच ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदमित्यादिवाक्येभ्यः स्वरादि पदस्य ।

ननु व्यवहारादनुमितेर्गवाद्यानयनधर्म्मिककार्य्यतान्वयज्ञाने पदानां प्रथमतः कारणत्वं साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेनैव गृहीतमुपस्थित त्वादतस्तदुपपत्तये शाब्दसामान्यं प्रत्यवश्यं कार्य्यतावाचिपदस्य तत्साकाङ्क्षपदस्य वा हेतुत्वमुपेतव्यं तथाच कथं केवलकोषादितः शक्ति ग्रहस्तस्य विध्यनाकाङ्क्षत्वेनार्थवादतया शाब्दबोधानर्ह्णकत्वादिति प्राभाकराशङ्कां निरस्यति ।

कार्य्यत्वस्यान्वयज्ञाने प्राग्गृहीतापि हेतुता ।
पदानामर्थवादेभ्यः पश्चाद्बोधादुपेक्ष्यते ।

साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेन कार्य्यताधीजनकत्वं पूर्व्वगृहीतमप्युत्तरकालमर्थवादेभ्यः शाब्दबोधानुरोधादुपेक्ष्यते पूर्व्वगृहीतस्यापरिष्कार्य्यत्वानियमात् प्रतिबिम्बिते वस्तुनि • व्यभिचारात् नवोपस्थित धर्म्मावच्छेदेनैव जनकत्वस्य ग्रहनियमः पटजनकं देयद्रव्यमित्यादौ तत्सामानाधिकरण्येनापि ग्रहात् अन्यथान्यथाख्यात्यापत्तेरत्नैव दुर्व्वारतापत्तेः । नच कार्य्यतासाकाङ्क्षपदान्तर्भावेनैव शब्दानामन्वयानुभवहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वादर्थवादस्थले न शाब्दधीः परन्तु संसर्गाग्रहमात्रमाकाङ्क्षान्तरकल्पने गौरवादितिवाच्यं कार्य्यतानिराकाङ्क्ष पदान्तर्भावेनैव शाब्दधीहेतुत्वस्य कल्पनया विधिस्थले न शाब्दधी-

रित्यस्यापि सुवचत्वात् उभयथाप्यन्वयमतेरनुभविकत्वेनैकशेषस्य दुष्करत्वादिति दिक्।

पारिभाषिकीमौपाधिकीञ्च संज्ञां क्रमेण लक्षयति।

उभयावृत्तिधर्म्मेण संज्ञा स्यात् परिभाषिकी।
औपाधिकी त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्त्तते।

उभयावृत्तिधर्म्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारिभाषिकी यथाकाशडित्थादिः सा हि द्वितयावृत्तिनैव शब्दादिना रूपेण तदाश्रयमभिधत्ते तथाकाशादिपदस्य गगनादौ निरवच्छिन्नैव शक्तिः पटादिपदस्यापि पटादौ तादृशशक्त्यापत्तेः पटे शक्तमपि पटपदं न पटत्वावच्छिन्नशक्तिमदित्यादिप्रयोगस्तु ततः पटत्वविशिष्टस्याननुभवादवश्यं तच्छक्तिरवच्छिन्नेति चेत् शब्दवति शक्तमप्याकाशपदं न शब्दवत्त्वावच्छिन्नशक्तिमदित्येवंग्रहदशायामाकाशादिपदाच्च शब्दवत्त्वेन गगनस्य प्रतीतिरतस्तस्यापि शब्दवत्त्वावच्छिन्नैव तत्र शक्तिरिति विभाव्यताम्। एतेन पटत्वाद्युपलक्षिते धर्म्मिण्येव शक्तिग्रहस्य तादृप्येण पटाद्यनुभवं प्रति हेतुत्वान्मास्तु पटादिपदस्यापि पटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः परन्तु पटत्वाद्युपलक्षितव्यक्तावेवेति शिरोमण्युक्तमपि प्रत्युक्तं शब्दोपलक्षिते धर्म्मिणि शक्तिग्रहादेवाकाशादिपदात्तदंशे निर्व्विकल्पकात्मकस्मरणमन्वयानुभवश्चोत्पद्यत इति तु नानुभविकं नवा यौक्तिकम्। या चानुगतोपाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा सा त्वौपाधिकी यथा भूतदूतादिः सा हि सचेतनावृत्तिविशेषगुणवत्त्ववार्त्ताहारकत्वाद्यनुगतोपाधिपुरस्कारेणैव प्रवर्त्तते शब्दादिस्तु सखण्डत्वेनोपाधिरपि नानुगतो द्वितयावृत्तित्वादतः पारिभाषिके गगनादिपदे नातिप्रसङ्गः। घटत्वादेः संख्यानवृत्तित्वमते यदि घटादिपदं विलक्षणसंख्यानवत्त्वेन शक्तं तदौपाधिकमेव यदि च परम्परया वैलक्षण्यवत्त्वेन

तदा नैमित्तिकमेव वस्तुतः सामान्यस्य शाब्दबुद्धौ स्वरूपतः प्रकारत्व समवायेनैवेत्यभिहितं प्रागिति ।

ये तु जात्यवच्छिन्नसङ्केतवतामपि चैत्रादिपदानां पारिभाषिकत्व माहुस्तेषां मते त्रैविध्यमन्यथा निर्व्वक्ति ।

यद्वाधुनिकसङ्केतशालित्वात् पारिभाषिकम् ।
जात्या नैमित्तिकं शक्तमौपाधिकमुपाधिना ।

यत्रार्थे यन्नामाधुनिकसङ्केतवत्तदेव तत्र पारिभाषिकं यथा पित्रादिभिः पुत्रादौ सङ्केतितं चैत्रादि यथावा शास्त्रकृद्भिः सिद्धत्र-भावादौ पचतादि । जात्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम नैमित्तिकं यथा गोगव-यादि । यदुपाध्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम तदौपाधिकं यथाकाशपश्वादि । आधुनिकस्तु सङ्केतो न शक्तिर्नित्यस्यैव तस्य तथात्वात् । तदुक्तं भर्तृ हरिणा । आजानिकश्चाधुनिकः सङ्केतो द्विविधो मतः । नित्य आजानिकस्तत्र या शक्तिरिति गीयते । " कादाचित्कस्त्वाधुनिकः शास्त्रकारादिभिः कृत इति । नच पित्रादिना सङ्केतिते चैत्रादि पदे नित्यसङ्केतवत्त्वे मानमस्ति द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यादिति श्रुतेः पितृकर्त्तव्यसङ्केतविधायकमात्रत्वात् चैत्रादिपदस्य शक्तिमत्त्वे पूर्व्वपूर्व्वप्रयुक्तत्वापाताच्च तस्य तन्नियतत्वादित्युक्तत्वात् चैत्रादिपदाना मिव पारसीकादिशब्दानां सङ्केतवत्त्वाविशेषेऽपि न तेषां धर्म्मकर्म्म-स्युपयोगः साधुर्भाषितव्यं नापभ्रंशित वै न म्लेच्छितवै इति श्रुत्या तत्र तन्निषेधात् म्लेच्छितवै म्लेच्छमात्रसङ्केतितैः । खरादिशब्दास्तु रासभादौ म्लेच्छैरिवार्य्यैरपि सङ्केतिताः । ननु गवादिपदं गोत्वा-दिनेव संस्थानप्रभेदेनापि विशिष्टएव गवादौ शक्तमिति तत्रापि तदौपाधिकं स्यात् न स्यात्कत्वस्याविशेषेऽपि गोत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेन संस्थानस्य गवादिपदशक्यतानवच्छेदकत्वात् । नच संस्थानमात्रमेव गवादिपदस्येति देशनीयं गवादिपदाद्गोत्वादिजात्या इव सास्नादि

लक्ष्यविचक्षणानामपि नियमतो गवादेरनुभवेन तस्यापि तच्छक्यत्वात् तथाच न्यायसूत्रं आकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थ इति पदार्थो गवादि पदस्यार्थः त्रिष्वेकशक्तेर्लाभार्थमेकवचनम् अन्यथा विभिन्नशक्ती विशकलितानामेव तासामनुभवस्य गौर्नित्या गुणोवेत्यादौ लक्षणाद्य-भावस्य च प्रसङ्गादिति साम्प्रदायिकाः। नव्यास्तु जातिव्यक्त्योरिवैक शक्तिप्राप्त्यर्थं सौत्रमेकवचनं आकृतिरूपन्तु संस्थानं पृथगेव शक्यं शक्यद्वैकपदोपस्थाप्ययोरप्याकृतिव्यक्त्योरभेदान्वयबोधनं गवादिशब्देन व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् अतएव संस्थानानुपस्थितौ केवलगोत्वप्रकारेण व्यक्तेरवगमः शक्त्यैव सम्पद्यते। यद्येवं संस्थानव्यक्त्योरिवैकशक्ति र्गोत्वादिजातावेव शक्त्यन्तरं तद्वैशिष्ट्यन्तु पदार्थविधया युष्माक मिवास्माकं वाक्यार्थ इत्येव किं न स्यात् न स्यात् समवायेन गोत्वादि मदपेक्षया परम्परया संस्थानवतः परमगुरुत्वेनाशक्यत्वात् शक्यतायाः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वनियमात् शुद्धगोत्वादौ तदयोगाच्चेत्याहुः। मिथोवैशिष्ट्यविधुराभ्यां चन्द्रत्वसूर्यत्वाभ्यामवच्छिन्नैकशक्तिमतः पुष्प वन्तपदस्येव गोत्वसंस्थानप्रभेदाभ्यामवच्छिन्नैकशक्तिमतो गवादिपद-स्यापि जात्यवच्छिन्नशक्तिमत्तया नैमित्तिकसंज्ञात्वेऽपि नौपाधिक संज्ञात्वं सखण्डोपाधिमात्रावच्छिन्नशक्तिमतएव नाम्नस्तथात्वादिति वस्तुगतिः। सौत्रमाकृतिपदं न संस्थानपरं परन्तु करणव्युत्पत्त्याकार निरूपकार्थकं जातिव्यक्त्योः संसर्गपरमेव अन्यथा समवायादेरपि सम्बन्धविधया गवादिपदशक्यत्वेन तदनुक्त्या मुनेर्न्यूनतापत्तेः। कश्चित्तु जातिसंस्थानाभ्यां गवादेरवगमो गवादिपदस्य जात्याकृति विशिष्टे शक्तिभ्रमेण लक्षणया वा सम्पाद्य इति पुनर्न्यायरहस्ये अस्मद्गुरुचरणाः।

लक्षणां नाम लक्षयति।

यादृशार्थस्य सम्बन्धवति ज्ञानन्तु यद्भवेत्।

तत्र लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि ।

यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव तादृशार्थे लक्षकं यदि तादृशार्थे शक्तिशून्यं भवेत् सैन्धवादयश्च शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव गङ्गादयस्तु तीरादावसङ्केतिताः तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीराद्यन्वयं बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव शक्तत्वे पूर्व्वपूर्व्वप्रयुक्तत्वापत्तेः तस्य तद्व्याप्यत्वात् कथञ्चित्तीरादिसम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयाबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरूढलक्षणायाः सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च । एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्ध्यनुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचेष्टापत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्तेः पदसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात् । किञ्चानुभावकत्वं यद्यनुभवस्योपधायकत्वं तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवानर्ज्जनात् स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्व्वारं तस्याप्याधेयताधर्म्मिकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकनाम्नोत्तरसप्तमीत्वेन तथात्वात् नीराधेयत्वस्य च तीरसम्बन्धित्वानपायात् । ननु वाक्यमपि लक्षकं भवत्येव कथमन्यथा चित्रगुसमुदायस्य लक्षणया चित्रगोस्वामिनां बोधः कथं वा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्य नहि तत्र नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यस्यानन्वयापत्तेः नहि तीरं गभीरं नापि गभीरापदं तथा नद्यामित्यस्यायोग्यतापत्तेः नहि तीरं नदी तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरलक्षकमिति मीमांसकाः तन्न गभीरायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्य तादृक्तीरलक्षकत्वे घोषादावाधेयत्वेन तदन्वयानुपपत्तेः समासादन्यत्र

नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । एतेन तादृशतीरवृत्तितयामेव तद्भागस्य लक्षणयापि न निस्तारः तादृशतीरवृत्तेश्च वस्तुतो घोषादावभेदेन तदन्वयायोगः समासभिन्नस्थले नामार्थयोरभेदान्वये नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात् । नच गभीरायां नदीति भागस्यैव तादृक्तीरलक्षकत्वं तदर्थे विभक्त्यर्थस्यानन्वयापत्तेर्नहि स भागः प्रकृतिर्येन तदर्थे विभक्त्यर्थस्यान्वयः स्यात् गभीरायां नदीं मज्जेत्यादितोऽपि गभीरनदीतीरकर्म्मकत्वादिबोधापत्तेस्तद्भागस्य वाक्यादन्यत्वाच्च तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदीतीरलक्षकं पदान्तरन्तु तत्र तात्पर्य्यग्राहकमिति सिद्धान्तविदः । घटपटाद्यनुकरणस्य ऊंफडादिस्तोभस्य च स्वानुभावकत्वमपभ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव गौर्व्वाहीक इत्यादौ तु शक्यार्थसादृश्यत्वावच्छिन्नबोधकतया गौणं गवादिपदं गोसादृश्यादौ लक्षकमेव न ततोभिद्यते ।

स्यादेतत् मुखं विकसितस्मितमित्यत्र विकसितपदेन विस्तृतार्थं लक्षणया मुखस्य प्रकटितस्मितवत्तामनुभाव्योत्तरकालं कुसुमतुल्यसौरभादिमत्त्वं तस्य लक्षणामूलकव्यञ्जनया वृत्त्या बोध्यत इति रूढ़ादिवद्व्यञ्जकमपि शब्दान्तरमास्थेयं नहि तत्र विकसितादिपदं कुसुमसादृश्यादौ रूढ़मसङ्केतितत्वात् नापि यौगिकं स्वावयवद्वारा तदप्रापकत्वात् नवा लक्षकं उपस्थितार्थान्वयानुपपत्तिधीरूपस्य लक्षणावीजस्य तत्रासत्त्वादित्यालङ्कारिकाः तत्र वदन्ति अन्वयानुपपत्तेर्लक्षणावीजत्वं न तज्जनकत्वं शक्यसम्बन्धात्मिकाया लक्षणायास्तदजन्यत्वात् नापि तज्ज्ञापकत्वं मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि प्रमाणान्तरेण तद्ग्रहसम्भवात् अतएव न लक्ष्यार्थतात्पर्य्यग्राहकत्वमपि प्रकरणादितोऽपि लक्ष्यार्थपरत्वग्रहात् नच लक्षणाजन्यान्वयबोधं प्रति तस्याः कारणत्वमेव लक्षणावीजत्वमिति साम्प्रतं यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ व्यभिचारात् तादृशहेतुतायां प्रमाणाभावाच्च । अथास्ति नामार्थ

शब्दैः प्रकरणादिसाचिव्यादेकविधानामर्थानामन्वयबुद्धेरनन्तरमन्यविधानामन्वयानुभवः सहृदयस्य यथायं गौरवितोमहान् इत्यादौ यथावा वयस्या नागरासङ्गादङ्गानां हन्ति वेदनामित्यादौ । स चायमनुभवो न शक्तिधीप्रभवः शक्यार्थबुद्धौ तत्परत्वग्रहस्य तद्ग्राहकप्रकरणाद्यवगमस्य वा हेतुत्वेन तदसत्त्वात् नापि लक्षणाप्रयुक्तः शक्यार्थे तद्योगात् परन्त्वभिधामूलव्यञ्जनयैव सम्पाद्यः तदुक्तम् अनेकार्थस्य शब्दस्य प्रकरणाद्यैर्नियन्त्रिते । एकत्रार्थेऽभिधामूलव्यञ्जनान्यस्य बोधिका इति चेन्न तात्पर्य्यधियो हेतुत्वस्य पूर्व्वं पराकृतत्वात् अतएव प्रकरणादीनामननुगतानां क्वचिदसत्त्वेऽपि क्षत्यभावात् वस्तुतः शक्त्या उपस्थितानामेकविधानां पदार्थानामन्वयमतेरनन्तरं यद्यन्यविधानामन्वयबोधः स्यात् स्यादपि तदनुरोधेन व्यञ्जनास्वीकारः नचैवं तत्तदर्थकशाब्दसामान्यं प्रत्येव तत्तदर्थनिरुक्ततात्पर्य्यकत्वधियः प्रतिबन्धकत्वात् तत्तदर्थानां यथाकथञ्चिदुपनयवशेन मनसैव विशिष्टधीसम्भवात् मनोरथिकसुखप्रभेदपर्य्यवसितं चमत्कारं प्रत्यपि शाब्दस्येव मानसस्यापि बोधविशेषस्य हेतुतायाः सुवचत्वात् व्यञ्जनाख्यपदार्थान्तरस्य स्वरूपसत्तया अन्वयबुद्धौ तद्धेतुत्वस्य च प्रमाणविरहेणासत्त्वाच्चेति संक्षेपः ।

लक्षकं नाम विभजते ।

जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थनिरूढाधुनिकादिकाः ।
लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा ।

काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य । काचिच्छक्यलक्ष्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य । काचिल्लक्ष्यतावच्छेदकीभूततत्तद्रूपेण पूर्व्वपूर्व्वं प्रत्यायकत्वात् निरूढा यथा चारण्यादिप्रकारेण

तदाश्रयज्ञानानुभावकत्वाद्वक्त्रादिपदस्य । क्वचिच्च पूर्व्वंपूर्व्वं तादृग्लक्षणा-
प्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य । क्वचिद्वा
शक्यसदृशत्वप्रकारेण बोधकतया गौण्युपगृह्यते यथा अग्निर्माणवक
इत्यादावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य । तदेवं विविधलक्षणा-
वत्त्वाल्लाक्षणिकं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः । स्यादे-
तत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवे
हेतुर्भवेदप्युक्तक्रमेण लक्षणानां विभागः नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं
प्रति तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षणाया
मननुभावकत्वात् गुरुज्ञानमधो । शैत्यं स्पृशेदित्यादौ शक्येन दहनादि-
नेव गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना साकमगृहीता-
संसर्गकस्यैव सप्तम्यर्थाधेयत्वादेरन्वयबोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रकृ-
त्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य धर्म्म्यन्तरेऽन्वयबुद्ध्युत्पन्नतया तीरा-
द्यविशेषितस्य सैवर्थाधेयत्वादेर्घोषादावन्वयबोधायोगात् । नच
शक्तस्यैव पदस्य स्वसाकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्म्मिकान्वय
बोधं प्रति हेतुत्वादन्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्य प्रवेशः कुन्ताः प्रविशन्ती-
त्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्वयविशेष्यत्वानुपपत्तेः कुमतिः पशु-
रित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याप्यानुभविकत्वाच्च तस्माच्छक्ते-
रिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भवत्येव कार्य्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च
न व्यभिचारः ।

योगरूढं नाम लक्षयति ।

स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्बोधकृन्मिथः ।
योगरूढं न यन्नैकं विनान्यस्यास्ति शाब्दधीः ।

यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन समं स्वार्थस्यान्वयबोधकत् तन्नाम
योगरूढं यथा पङ्कजजलधरधर्म्मादि तद्धि स्वान्तर्निविष्टानां पङ्कादि
शब्दानां वृत्तिलभ्येन पङ्कजनिकर्त्रादिना समं स्वशक्यस्य पद्मादेरन्व-

यानुभावकं पङ्कजमित्यादितः पङ्कजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभवस्य सर्व्व-सिद्धत्वात् । इयांस्तु विशेषो यद्रूढमपि मण्डपरथकारादिपदं योगार्थविनाकृतस्य रूढ्यर्थस्येव रूढ्यर्थविनाकृतस्यापि योगार्थस्य बोधकं मण्डपे शेते इत्यादौ योगार्थस्य मण्डपानकर्त्रादेरिव मण्डपं भोजयेदित्यादौ समुदितार्थस्य गृहादेरयोग्यत्वेनान्वयाबोधात् । योग रूढन्तु पङ्कजादिपदमवयवशक्त्या रूढ्यर्थमेव समुदायशक्त्या चावयव लभ्यार्थमेवानुभावयति नत्वन्यं व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्तथैव साकाङ्क्षत्वात् । अतएव पङ्कजं कुमुदमित्यत्र पङ्कजनिकर्तृत्वेन भूमौ पङ्कजमुत्पन्न मित्यादौ च पद्मत्वेन पङ्कजपदस्य लक्षणयैव कुमुदस्थलपद्मयोर्बोध इतिप्राचिकम् । ननु पुष्पं पङ्कजेत्यादौ पङ्कजादेरन्वयस्याबोधात् बोधाच्च पङ्कजपुष्पमित्यादौ निर्विभक्तिकेन पङ्कजादिपदेनोपस्था-प्यार्थस्यान्वयधीसामान्यं प्रत्येव तादृशपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्य त्वं तन्त्रम् एवं पुष्पं पङ्कजमित्यादौ अन्वयबोधदर्शनात्तदनुरोधेन सविभक्तिकपङ्कजादिपदोपस्थाप्यार्थान्वयबोधं प्रति स्वसमानविभ-क्तिकपदोपस्थाप्यत्वञ्च अतस्तदुपस्थापितस्य पङ्कजातादेः कथं पदान्त-रानुपस्थापिते पद्मादावन्वय इति चेदपङ्कजशक्तिः सप्तेत्यादौ स्वस-दृशसंशोभि तडागमुखपङ्कजमित्यादौ च व्यभिचारादुक्तव्युत्पत्तेः सङ्कोचेनेति गृहाण । नच धेनुपदस्य धानकर्म्मत्वविशिष्टायां गवीव पङ्कजादिपदस्यापि पङ्कजातत्वादिविशिष्टपद्मादौ रूढिरेवास्तु नतु योगरूढिरिति साम्प्रतं अन्यत्र कॢप्तशक्तिकेभ्यः पङ्कजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाचिव्येन पङ्कजनिकर्तृत्वादेर्लाभसम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्मस्य गुरोः समुदायशक्यत्वादनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । यद्यपि कर्तृवाचकडप्रत्यये एव पद्मत्वविशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भवान्न पङ्कजभागस्य तत्र शक्तिकल्पना प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शब्दशक्यत्व-मित्युक्तत्वात् इतिवर्त्तमानत्वयोरिवैकपदार्थयोरपि कर्तृपद्मयोर्मिथो

ऽन्वयस्य सम्भवित्वात् तथाप्यवयवानां शक्तेरग्रहे ग्रहेऽपि वा पद्मादौ तदर्थस्यान्वयधीविरोधिधीदशायां पङ्कजमस्तीत्यादितः पद्ममस्तीत्याद्यनुभवार्थमवश्यम्पद्मत्वादिविशिष्टे पङ्कजादिभागस्य रूढ़िरपेया इतरथा प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य व्युत्पन्नतया डप्रत्ययोपस्थापितस्यापि पद्मस्यास्तित्वादिना सहान्वयानुपपत्तेः । अतएव पङ्कजादिपदागृहीतशक्तिकस्य पुंसः पङ्कजमस्तीत्यादितो ज्ञातेऽपि कर्त्तास्तीत्याकारकोनान्वयबोधः प्रत्ययमात्रोपस्थाप्यस्य कर्त्तुरन्यत्रान्वये निराकाङ्क्षत्वादिति वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाक्षरकोषावधृतशक्तिकानां कखादिप्रत्येकवर्णानामेव निरूढ़लक्षणया तत्तदर्थानुभावकत्वसम्भवाद्ककनखादिसमुदायस्यापि तत्तदर्थे शक्तिर्व्विलीयेत कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्तिग्रहं विनापि वकादिशब्दाद्वकादेरनुभवार्थं तत्र समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि समानं डादिप्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ वृत्तिमत्त्वाग्रहेऽपि पङ्कजादिसमुदायात् पद्मादेरनुभवस्य सर्व्वसिद्धत्वात् । नचैवं चित्रगुरित्यादावपि चित्रगोस्वाम्यादौ समुदायस्य शक्तिप्रसङ्गः समासत्वस्याविशिष्टत्वादिति वाच्यम् अगृहीतावयववृत्तिकस्य पुंसस्ततोऽर्थानधिगमेनावयवानां वृत्तेरवश्यापेक्षायां तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वौचित्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति ।

पङ्कजादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रूढ्यर्थस्य वा बोधस्तदा सार्थन्तादृशार्थयोर्मिथः साकाङ्क्षत्वनियमोन कल्प्यते परन्तु रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थस्य बोधं प्रति रूढ़िधियः प्रतिबन्धकत्वं तेन रूढेरप्रतिसन्धानदशायामवयवशक्त्यैव पङ्कजं कुमुदमित्यादौ पङ्कजनिकर्त्तृत्वादिना कैरवादेरवगमस्तथावयवशक्तेरनुपस्थितौ समुदायशक्त्यैव भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमित्यादौ पद्मत्वप्रकारेण स्थलपद्मादेरतएव च तैलपदं योगेन तिलप्रभवं रूढ्या च विलक्षणद्रवद्रव्यपर्य्यवसितं बोधं बोधयद्योगरूढ़मपि तैलं पचेत्यादौ सर्षपस्य तैलमित्यादौ च

शक्तैव प्रत्येकस्य बोधकमिति मीमांसकानामभ्युपगन्तव्यमिति ।

रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थबुद्धौ रूढेर्विरोधिताम् ।

वदन्ति केचिदेकैकबुद्धिस्तैः क्वचिदिष्यते ।

क्वचित्समुदायावयवयोरेकमात्रस्य शक्तिप्रतिसन्धानस्थले यद्यपि पद्मान्यधर्म्मिकपङ्कजातत्वान्वयधीसामान्यं प्रति पङ्कजपदं पद्मशक्त मित्येवं रूढिज्ञानत्वेन न विरोधित्वं तादृशधीसत्त्वेऽपि कर्दमजादि शब्देभ्यस्ताद्रूप्येण कैरवादेरवगमात् नापि पङ्कजपदजन्यतादृशबोधं प्रत्येव तथा विरोधित्वं रूढिज्ञानदशायामपि समुदायस्य लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा पङ्कजपदात् पङ्कजातत्वेन कुमुदबोधस्य सर्व्वैरवगमात् तथाप्यवयवशक्त्या पङ्कजपदजन्यपद्मान्यधर्म्मिकपङ्कजातत्वान्वयबोधं प्रत्येव रूढिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । नच कुमुदएव पद्मत्वेन रूढि भ्रमदशायां ताद्रूप्येण कुमुदस्य बोधानस्यात्(?)विरोधिन्या रूढिधियः सत्त्वादितिवाच्यं पद्मान्यधर्म्मिकेत्यनेन पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यताकत्व-स्योक्तत्वात् । पद्मस्येव कुमुदस्यापि समुदायशक्यत्वधीदशायामव-यवशक्त्या पङ्कजातं कुमुदमित्याकारकधीस्वीकारे तु कुमुदादिशक्तत्व ज्ञानाजन्यत्वेनापि प्रतिबध्यं विशेषणीयम् । नच यत्र तात्पर्य्यादि धीविलम्बादयोग्यताभ्रमादिना प्रतिबन्धाद्वा रूढ्यनुपस्थिते पद्मे योगा-र्थस्य पङ्कजनिकर्त्तुरन्वयस्तत्रावयवशक्त्या पङ्कजातत्वेन कुमुदादि बोधोन स्यात् विरोधिनो रूढिज्ञानस्य सत्त्वादितिवाच्यं मीमांसका नामिष्टत्वात् ते हि मण्डपं भोजयेत्यादावपि गृहादौ रूढिधीसत्त्वे मण्डपादिपदानामवयवशक्त्या मण्डपानकर्त्रादेर्न मन्यन्ते बोधं भ्रमत्व प्रकाराकन्दितस्यैव रूढ्यर्थगोचरतद्योग्यताज्ञानाद्यभावविशिष्ट स्यैव रूढिज्ञानस्य विरोधितायाः सुवचत्वाच्च । यदि च समुदाय एव पद्मत्वेन पङ्कजनिकर्त्तृत्वेन च शक्तः प्रमाभ्रमाभ्यां पङ्कजातं पद्म मित्याकारकोबोधः प्रामाणिकस्तदानीं च पङ्कजनिकर्त्तृत्वेन कुमुदस्य

नान्वयधीः तदवयवशक्तेरव्ययत्वाय पङ्कजपदघटकावान्तरशक्तेरिति प्रति-
बन्धकत्वे निक्षेपणीयं तद्घटकत्वञ्च तद्विषयिताव्यापकविषयिताकत्व
मात्रं तदवयवद्वय तथाप्यविशिष्टम्। यत्तु स्वावयवशक्त्या पङ्कजपद
जन्यं पङ्कजनिकर्तृत्वेनान्वयबोधं प्रति पद्मत्वं हेतुस्तत्र कार्य्यस्य
विशेष्यत्वं तदवच्छेदकत्वं वा कारणस्य तु समवायतादात्म्यं वा
प्रत्यासत्तिरित्येतावतैव योगार्थमर्य्यादया कुमुदादेर्बोधानुदयसम्भ-
वात् उक्तकार्य्यस्य प्रतिबन्धकतायां मानाभावः पद्मत्वं पङ्कजप्रयोगो-
पाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तार्थ एव पर्य्यवसानादिति तत्तुच्छं पद्मा
गृहीतशक्तिकस्यापि पुंसः पङ्कजनिकर्तृत्वेनावयवशक्त्या कुमुदस्य
बोधानुदयप्रसङ्गात् नचेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् नच रूढ़िज्ञान
कालीनमेव योगार्थस्य बोधं प्रत्युक्तरीत्या पद्मत्वस्य हेतुत्वं तथासति
रूढ़िधीदशायामपि तदसमानकालीनस्य पङ्कजातत्वेन कुमुदबोधस्य
सामान्यसामग्रीमहिम्ना दुर्व्वारत्वापत्तेः रूढ़िज्ञानासमानकालीन
तादृशबोधं प्रति विशेषतो हेत्वन्तरस्याकॢप्तत्वात् तत्कल्पने चातिगौर-
वात्। यदपि पङ्कजननकर्तृषु पद्मादिपदार्थानां शक्तिसत्त्वेपि पङ्कज
पदान्न तादृप्येण बोधः परन्तु पद्मत्वमात्रेण योगार्थमर्य्यादया पङ्क
जातत्वप्रकारकबोधसामान्यं प्रत्येव पद्मत्वविशिष्टे रूढ़िज्ञानस्य लाघ-
वेन विरोधित्वात् पद्मान्यधर्म्मिकबोधे तु गौरवेण प्रतिबध्यकोट्यप्रविष्ट-
त्वादतो योगरूढ़ं नामैव नास्ति युधिष्ठिरादिशब्दादपि रथस्थिरत्वादिकं
योगार्थं परित्यज्यैव वैजात्यादिप्रकारेण कुन्तीपुत्राद्यवगमात्।
यदुक्तमभियुक्तैः या वृत्तिरजहत्स्वार्था सेयमत्रोपपादिता। जहत्-
स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढ़िर्व्विरोधिनी। पङ्कजं मनसारेजे
पद्मनाभो युधिष्ठिर इति। तदेतद्वैयाकरणमतं पङ्कजमस्तीत्यादितः
पङ्कजातं पद्ममस्तीत्यार्थानुभवस्य न्यायमीमांसादिसकलतन्त्रसिद्धत्वेन
गौरवस्य प्रामाणिकत्वादनादेयमन्यथा अवयवशक्तेरपि प्रतिबध्यताया

नप्रबोधकत्वेऽप्यनेन पङ्कजत्वप्रकारकशाब्दसामान्यं प्रत्येव रूढि-ज्ञियः प्रतिबन्धकत्वस्य सुवचत्वात्। नन्वेवं पङ्के सरसिजमस्ती-त्यादितोऽन्वयमिष्टं सरोजमिव यथाभिन्ने सरसि जातं पद्ममपि प्रती-येत नामार्थयोरभेदान्वये तत्त्वस्य नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्यान-पायादिति चेत् सत्यं सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरार्थान्वये क्वचि-च्छब्दैकदेशान्वयेनैव समानविभक्तिकनामान्तरेण कारितत्वस्य तत्र-मायाः स्वीकार्य्यत्वादिति।

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते। तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैः समधिगम्यत इति रूढ्यर्थयोगार्थयोर्युगपदुपस्थितौ तयोराका-ङ्क्षादिसाचिव्यादाख्यान्वयबुद्धिस्वरस्य योगार्थस्य रूढ्यर्थस्य वा नान्यत्रान्वयोऽनतु तयोरेव मिथःसाकाङ्क्षत्वं अन्यत्र योगार्थस्य बोधने रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणाभावात् एवञ्च यत्र योगरूढि-लभ्यार्थयोस्तात्पर्य्यग्राहकादिरोधिसमवधानाद्वा न रूढ्यर्थमन्वयधी-स्तत्र योगार्थमर्य्यादया पङ्कजत्वेन कुमुदादेः समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन कमलस्य बोधो भवत्येवेति मणिकृन्मतं दर्शयति।

रूढ्यर्थेऽन्यत्र वा यत्र यदाकाङ्क्षादिनिश्चयः।
तदेव तत्र योगार्थस्यान्वयो मणिकृन्मतः।

समुदायशक्त्युपस्थापिते पदान्तरवृत्त्युपस्थापिते वा यत्र धर्म्मिण्य-वान्तरवृत्तिलभ्यार्थस्य यदाकाङ्क्षानिश्चयादिकं तदैव तत्र तस्यान्वय-बोधजननसमर्थसामग्रीकत्वात् रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थस्यान्वयबोधा-नुदयाय तु रूढ्या योगापहारितावादो रूढ्यर्थमात्रे योगार्थस्यान्वय-बोधसामग्रीसत्त्वाभिप्रायक इति चिन्तामणिकृतां मतम्।

योगरूढं विभजते।

सामासिकं तद्धितान्तमिति तद् द्विविधं भवेत्।
योगरूढं अलुगन्तस्य समासत्वव्यवस्थितेः।

तत् योगरूढं सामासिकं समासाघटकं शब्दसर्पादि तद्भिन्नन्तु वासुदेवादि। कृदन्तस्य पङ्कजादियोगरूढस्य सामासिकत्वाभावादिति नाधिक्यम्।

यौगिकं नाम लक्षयति विभजते च।

योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम्।
समासस्तद्धितान्तञ्च कृदन्तञ्चेति तत्त्रिधा।

यन्नाम स्वान्तर्निविष्टशब्दानां योगलभ्यस्यैव यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति हेतुस्तन्नाम तादृशार्थे यौगिकम्। योगरूढन्तु शब्दसर्पादिपदं योगेनावच्छिन्नस्य रूढ्यर्थस्य बोधकं नतु तन्मात्रस्य। तच्च यौगिकं त्रिविधं समासस्तद्धितान्तं कृदन्तञ्चेति द्वन्द्वोऽपि समासः स्वघटकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य धवखदिराद्यर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव। सर्व्वञ्चेदं रूढान्यत्वेन विशेषणीयं नातः शब्दसर्पादौ वासुदेवादौ पङ्कजादौ च योगरूढेऽतिप्रसङ्गः। आश्वी श्वश्रूः सुभ्रूरित्यादौ ङीबादेः स्त्रीत्वबोधकत्वे तादृशं नाम यौगिकमेव अन्यथा तु स्त्रीत्वादिमति तत्तदर्थे रूढमेव नातो विभागस्य व्याघातः।

यौगिकेषु समासं लक्षयति।

यादृशस्य महावाक्यस्यान्तर्वाक्यादिर्निजार्थके।
यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः।

यादृशमहावाक्योत्तरवाक्यादिः स्वार्थस्य यादृशार्थावच्छिन्नविषयताशालिबोधे हेतुस्तादृशं तदात्मकं तथाविधार्थे समासः। पाचकादिकन्तु पाककर्त्राद्यर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनामकत्वाभावात्तादृशार्थकत्वविरहान्न महावाक्यं प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययोग्यत्वं वा प्रकृतेर्वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यं तेन उपकुम्भादौ नाव्ययीभावे नीलघटत्वमित्यादौ नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः।

क्षीरकर्दमीत्यादिकन्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नतदर्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पानशीलसामान्यस्याप्रत्ययात् राज्ञः पुरुषत्वमित्यादितो राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राजपुरुषस्य भावः तद्धितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्वार्थबोधकत्वादतो राजपुरुषत्वेत्यादिसमासे न प्रसङ्गः। पायं पायमित्यादिकृदन्तभागस्तु स्वार्थावच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको न तु त्वादिप्रत्ययार्थस्य प्रकृत्येत्यादौ समासस्थपदेष्वास्थयादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको ज्ञेयः।

विभजते।

सचायं षड्विधः कर्मधारयादिप्रभेदतः।
यश्चोपपदसंज्ञोऽन्यस्तेनासौ सप्तधा मतः।

सचायं निरुक्तसमासः कर्मधारयद्विगुतत्पुरुषाव्ययीभाव बहुव्रीहिद्वन्द्वभेदात् षड्विधः यश्च कुम्भकारादिरुपपदसंज्ञकः समासोऽस्ति तेन सह समासः सप्तविधः। सङ्ग्रामनिर्भीकाद्या-दीनामिव कारादीनामपि शब्दानामुपपदार्थान्वितस्यैव स्वार्थस्य बोधकतया तथाविधनामान्तत्वमेव चैतस्य समासान्तराद्विशेषः।

ननु यदि षड्विधः सप्तविधो वा समासस्तदा कथं पञ्चविधत्वोक्तिः प्राचामसङ्गतेत्यतस्तामुपपादयति।

पूर्वमध्यान्तसर्वान्यपदप्राधान्यतः पुनः।
प्राच्यैः पञ्चविधः प्रोक्तः समासो वाभटादिभिः।

कश्चित्समासः पूर्वपदार्थधर्मिकान्वयबोधजनकतया पूर्वपदप्रधानउच्यते यथा प्राप्तजायार्द्धपिप्पलीपूर्वकायादिकस्तत्पुरुषः यथा वा उपकुम्भाद्यव्ययीभावः पुरुषसिंहादि कर्मधारयश्च। कश्चिन्मध्यपदार्थधर्मिकधीजनकतयैव मध्यपदप्रधानो यथा घटानधिकरणप्रतियोगितावच्छेदकेत्यादिकस्तत्पुरुषः घटस्य नाधिकरणमित्यादि

विग्रहे अन्यपदार्थस्यैव विशेष्यत्वात् बहुपदे बहुव्रीहिरित्येतस्य तत्पुरुषादेर्बहुनामगर्भत्वाभावे तात्पर्य्यमित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। कश्चिदन्यपदार्थधर्म्मिकधीहेतुत्वादन्यपदप्रधानः यथा राजपुरुषादिकस्तत्पुरुषो नीलोत्पलादिकः कर्म्मधारयो द्विगावप्यव्ययीभावश्च। कश्चित्सर्व्वपदार्थधर्म्मिकबुद्धिहेतुत्वात् सर्व्वपदप्रधानः यथेतरेतरद्वन्द्वो द्वन्द्वमात्रं वा। कश्चित्तद्घटकान्यपदार्थधर्म्मिकज्ञानजनकत्वादन्यपदार्थप्रधानः यथा बहुव्रीहिः स्वल्पयवाव्ययीभावश्च। तदेवं पञ्च भेदानादायैव पञ्चविधत्वं प्राचीनसम्मतेन विरोधः। नित्यानित्यभेदेन समासस्य द्वैविध्यमप्यस्ति यदुक्तं जयादित्येन विभक्तिमात्रप्रक्षेपाभिज्ञान्तर्गतनामसु। स्वार्थस्याबोधबोधाभ्यां नित्यानित्यौ समासिकाविति। स्वान्तर्गतनामसु विभक्तिमात्रप्रक्षेपेण यल्लभ्यार्थस्याबोधः स नित्यः समासः यथा कृष्णसर्पनिर्मक्षिकासुरादिः कृष्णः सर्पो मक्षिकाणां निः न सुर इत्यादितल्लभ्यस्य वैजात्यादेरप्रत्ययात् यल्लभ्यस्य च बोधः सोऽनित्यः यथा राजपुरुषपूर्व्वकायादिः तल्लभ्यार्थस्य राज्ञः पुरुषः पूर्व्वं कायस्येत्यादिवाक्यादपि प्रतीतेः। स्फुरद्वाग्मी चलच्चैत्र इत्यादिकः कर्म्मधारयोऽप्यनित्य एव समासः स्फुरन्ती वाग्मीत्यादिविग्रहस्य वाक्यादौ स्फुरदादिविधेयकबोधजनकत्वेऽपि स्फुरदभिन्नवाग्म्यादावेकत्वादिबोधकत्वमादायैव तदर्थप्रकाशकत्वात् स्फुरन्तीं वाग्मीमित्यादिवाक्यस्यैव तत्र विग्रहत्वसम्भवाच्च विग्रह एव समासलभ्यार्थस्य बोधकत्वं तत्त्वं न तु समासे विग्रहार्थस्य विग्रहलभ्ययोर्लिङ्गसंख्ययोर्यथाक्रमं वैधर्म्येण प्रायशः समासाबोध्यत्वात्। अतएव यत्र समासे तयोर्व्यक्तसङ्ख्यावत्त्वावगमोऽपि यथा जरतीचित्रगुर्व्वोः प्रियतिसृका पुरुष इत्यादौ स्त्रीत्वस्य स्त्रीप्रत्ययतिस्रादेशयोस्तदभिव्यञ्जकयोः सत्त्वात् यथावां वामुपरि युवामुपरि प्रियद्वयुवा इत्यत्र भिन्नाद्वावेकत्वादेः आवयोर्युवयोरेतदव्ययीभावस्य युष्मदस्मदो-

द्वित्वस्य युवाद्यादेश्वस्य सेनाङ्गानां बहुत्वस्य समाहारद्वन्द्वस्य विधानात्। तदुक्तमभियुक्तैः संख्या तु व्यञ्जकाभावादव्यक्ता प्रातरादिवत्। यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चित्तत्र संख्या प्रकाशते शलाकापरि द्वयस्य पूर्व्वकायोऽर्द्धपिप्पलीति। पूर्व्वादेरर्द्धस्य च कुमर्थैकत्वमन्तर्भाव्यैवावयविना तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात्, सरसिजादौ कण्ठेकालादौ चालुक् समासे सुपः संख्यावगमेऽपि न क्षतिः तत्र व्यञ्जकसुपः सत्त्वेऽपि संख्या न बुध्यतइति तु समासशक्तिवादिनः पातञ्जलाः।

समासेषु कर्म्मधारयं लक्षयति।

क्रमिकं यन्नामयुगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम्।
तादात्म्येन भवेदेष समासः कर्म्मधारयः।

क्रमिकं यन्नामद्वयं तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थे धर्म्मिणि तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तादृशनामद्वयं कर्म्मधारयः नीलोत्पलमित्यादावुत्पलादिपदस्यार्थे नीलादिपदार्थस्य तादात्म्येनान्वयः तथा पुरुषसिंहइत्यादावपि पुरुषादावुत्तरपदलक्ष्यस्य सिंहादिसदृशस्य पुरुषः सिंह इवेत्यादिविग्रहे प्रायेणोपमेयस्योपमानेरिति कर्म्मधारयानुशासनात्। कुम्भस्य समीपमित्याद्यर्थक उपकुम्भादिर्न तादात्म्येनान्वयबोधकः प्रवलमपक्रष्यमित्यादेः संग्रहाय नामपदस्य धातुभिन्नोपलक्षकत्वात् सार्थकसामान्यपरत्वेऽपि दृष्टभावाच्च। नीलमुत्पलमित्यादौ तु समानविभक्तिकं नामद्वयं स्वार्थयोरभेदान्वयं बोधयदपि न क्रमिकं विभक्त्या व्यवधानात्। यदि च तादात्म्येन नीलादिनामार्थस्यान्वयबुद्धौ नीलादिनामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमतोन तत्राभेदसम्बन्धेन नीलादेरन्वयः इत्थञ्च विशेषणविभक्त्युपस्थापिते तादात्म्यएवाधेयत्वेन नीलघटपटावित्यादौ च नीलपदाव्यवहितेन घटपटेत्येवंद्वन्द्वात्मकनाम्नैवोपस्थापिते पटे नीलस्य तादात्म्येनान्वयान्न व्यभिचारः स्तोकं पचति धान्येन धनं

पचत्वा मृदुरित्यादावपि स्तोकादेर्न धात्वाद्यर्थे तादात्म्येनान्वयः किन्तु द्वितीयाद्यर्थे तादात्म्यस्याधेयत्वेनेत्यादिकं विभाव्यते तदा कर्मिकत्वमनुपादेयमेव । राजपुरुषइत्यादिकस्तु तत्पुरुषोन पुरुषे पूर्व्वपदलक्षितराजसम्बन्धिनस्तादात्म्येनान्वयबोधकः समासविग्रहयोस्तुल्यार्थकत्वव्याप्त्यापत्तेः परन्तु राजसम्बन्धस्यैव अतएव राजपुरुषइत्यादौ पूर्व्वपदे षष्ठ्यर्थसम्बन्धे लक्षणेति मणिकृदुक्तमपि सङ्गच्छते । यथाच नामार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि न क्षतिस्तथोपरिष्टाद्वक्ष्यते । किञ्चिद्विशिष्टसुबर्थानवच्छिन्नस्यैव वा तादात्म्येनान्वय बोधकत्वमुक्तनिरुक्तौ निवेश्यम् । एवमपि पञ्चपुत्र्यादिर्द्विगौ द्विगार्ग्यं गच्छत इत्यादिस्थलीये द्वितयाद्यभिन्नगार्ग्यादिबोधकाव्ययीभावे चातिव्याप्तिस्तदन्यत्वेनापि विशेषणीयत्वात् । अत्र च मानुषब्राह्मणो ब्राह्मणमानुषइत्याद्यप्रयोगाद्विशेषणविशेष्ययोर्यत्र मिथस्तादात्म्य व्यभिचारस्तत्रैव कर्म्मधारयः साधुः प्रमेयधूमइत्यादौ तु नरस्य शरीरं राहोः शिर इत्यादाविव तादात्म्यसम्बन्धार्थकषष्ठ्या तत्पुरुषएवेति वृद्धाः । चन्दनतरुविन्ध्यगिरिवसन्तसमयइत्यादिप्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात् विशेष्यस्यैव विशेषणाव्यभिचारित्वं कर्म्मधारये तन्त्रं नतु विशेषणस्यापि तद्व्यभिचारित्वं पुरुषोत्तमइत्यत्र चोत्तमत्वं न किञ्च श्यामादिमत्त्वं किन्तु भ्रमविधुरत्वम् अतएव तत्र पुरुषस्येव पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वादुत्तमपुरुषइत्यपि कर्म्मधारयः साधुरिति तु नव्याः । तदाद्युत्तरपदकः कर्म्मधारयः प्रायशो नेष्यते नीलतद्धीत्यादितात्वपि नीलोत्पलादेरक्तत्वाद्यप्रतीतेः । पक्वयज्ञाजन्नं रम्यमामतद्भक्तनं वृथा । नीलयदस्याख्याद्यः कटुतद्रूपमीप्सते इत्यादिप्रयोगात् क्वचिदिष्यतेऽपि प्रयुक्तश्च अमरनन्दिना परमः स इत्याद्यर्थे परमसः परमतीवित्यादि । तत्पुरुषोऽप्येतेन व्याख्यातः । ननु विशेष्यतया नामार्थप्रकारकान्वयबुद्धिमात्रं प्रत्येव नामोत्तर

विभक्त्युपस्थाप्यत्वं तत्त्वं ननु तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारक-
शाब्दबुद्धिं प्रति गौरवादनो नामार्थयोर्नीलोत्पलयोरन्वयासम्भवात्
कर्म्मधारयादिकः समासो न यौगिकः किन्तु नीलोत्पलत्वादिविशिष्टे
रूढ एव। तदुक्तं भर्त्तृहरिणा अबुधान् प्रत्युपायाश्च विचित्राः
प्रतिपत्तये। शब्दान्तरत्वादत्यन्तं भेदो वाक्यसमासयोरिति वैयाकरणाः
वस्तुतः नीलोत्पलमित्यादौ समुदाये रूढ्यप्रतिसन्धानेऽपि नीलादि
प्रत्येकपदोपस्थितयोस्तयोस्तादात्म्येनान्वयबोधस्यानुभविकत्वेन मैव-
वस्य प्रामाणिकत्वादन्यथा नामार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येव नामो-
त्तरनामोपस्थाप्यत्वं तदुररीकृत्य नीलमानयेत्यादौ नामार्थसुबर्थयो
र्नान्वयबोधः परन्तु सुबन्तभागस्य नीलविशिष्टकर्म्मत्वादौ रूढिरेवे-
त्यपि विज्ञ रोचये। नच समासस्याशक्तत्वे नीलो द्रव्यञ्च घट
इत्यादाविव नीलघटो द्रव्यमित्यादावपि घटे धर्म्मिण्येकत्र द्वयमिति
न्यायेन नीलद्रव्ययोस्तादात्म्येनान्वयापत्तिरिति वाच्यं नामार्थस्य
मुख्यविशेष्यताक इव तादात्म्यावच्छिन्नविधेयताकेऽपि बोधे नाम्नः
प्रथमान्तत्वस्य तन्त्रत्वात् विधेयत्वन्तु विषयतावच्छेदकतान्यप्रकारत्वं
प्रकारताप्रभेदो वेत्यन्यदेतत् पटमित्यादौ तु कर्म्मत्वादौ घटादिर्न तादा
त्म्येन विधेय इति न तत्र व्यभिचारः। ननु नीलं पीतञ्चोत्पलं यत्र
इत्यर्थे नीलपीतोत्पलं सर इत्यादिको बहुव्रीहिरिव नीलं पीतञ्चोत्पल
मित्यर्थे नीलपीतोत्पलं पुष्पमित्यादिकः कर्म्मधारयोऽप्येकत्र द्वयमिति
न्यायेन नीलपीताभ्यामवच्छिन्नोत्पलनिष्ठधर्म्मिताकधीजनकः कथं न
स्यात् इति चेन्न बहुपदे बहुव्रीहिरेव नेतरो द्वन्द्वान्यः समास इत्यनु-
शिष्टिबलेन बहुव्रीहेरेव स्वनिविष्टनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वयावच्छिन्न
तादृशनामान्तरार्थनिष्ठविषयताकबोधं प्रति हेतुत्वेन समासान्तरस्य
तादृशधियं प्रत्यसमर्थत्वात्। नीलपीतोत्पले इमे पीतनीलोत्पलका-
मिनीमित्यादौ तु नीलोत्पलं पीतोत्पलञ्च इदमित्याकारकस्यैव बोधो

ननु नीलं पीतञ्च यदुत्पलं तन्नस्यमित्याकारः । अतएव द्वन्द्वात् परस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धसूचनार्थं नीलपीते च ते उत्पले चेत्यादिकमेव तत्र विग्रहं वर्णयन्ति ननु नीलं पीतञ्च तदुत्पलञ्चेत्यादिकम् । घटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे घटानधिकरणमित्यादिकन्तु मध्यपदप्रधानस्तत्पुरुषेण बहुनामगर्भो नवैकशब्दयमितिन्यायेन स्वार्थस्य बोधक इति सम्प्रदायविदः ।

स्यादेतत् समासानां समुदायशक्तत्वे वाचस्पतिर्मितायाः स श्यामे कण्ठे श्यामः पुमान् इत्यादौ वाचि मितायाः कण्ठे च श्यामादेर्नाभेदेनान्वयो वा गादेः पदार्थैकदेशत्वेन तत्र पदान्तरार्थस्य पशुरयमुगगयां समवेतमित्यादाविव निराकाङ्क्षत्वादेवं पत्न्या द्विजातिस्वाध्यायो जटाभिस्तापसस्पृहेत्यादौ पत्नीसद्भावस्य द्विजातौ जटावैशिष्ट्यस्य च तापसे भेदेनापि नान्वयो यथाकाशमभिघातादित्यादौ । यौगिकत्वे तु तत्र तत्र तथाविधान्वयो दुर्व्वारो वाक्प्रभृतेः पदार्थत्वादिति चेन्न वृत्त्येकदेशपदस्यार्थ सम्बन्धस्य कारकस्य वा बोधकान्यविभक्त्यर्थानुभावकतायां निराकाङ्क्षत्वादेव तस्य निरस्तत्वादतएव चैत्रस्य गुरुकुलं शरैः शातितपत्रक इत्यादौ गुर्व्वादिपदस्य वृत्त्येकदेशत्वेऽपि तदर्थे षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य तृतीयार्थकरणत्वादेश्चान्वयः सर्व्वसिद्धः । समासस्येव क्यजादिप्रत्ययान्तस्यापि वृत्तित्वात् परिष्कृतायाः सततं यस्तु वाचस्पतीयते । सम्पदा जटया वापि पुत्रीयति स पृच्छ इत्यादेरपि वागाद्यंशे परिष्कृतादेः पुत्राद्यंशे च सम्पदादेः सह-भावादिबोधकतायां न सामर्थ्यमतएव प्रतियोगिपदादन्यस्माद्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशार्थे न तस्यान्वय इष्यत इत्यपि पठन्ति । कर्म्मधारयलोमोत्थं कुरु पापक्षयं ममेत्यत्र च योगोत्थमित्यस्य योगप्रयोज्यमित्यर्थः स चाभेदेन पापक्षयेऽन्वितः । यस्मिन् दाक्षिणते

सूर्य्ये विपत्तिं यान्ति मानवाः । तेषान्तथैव कर्त्तव्या पिण्डदानादिका क्रियेति वचनस्य स्वमूलं समूलत्वे तु यस्मिन् राशौ गते सूर्य्ये इत्येव तत्र पाठ इत्यास्तां विस्तरः ।

द्विगुं लक्षयति ।

संख्यापूर्व्वयुतं नाम तदलक्ष्यार्थबोधकम् ।
अभेदेनैव यत्स्वार्थे स द्विगुस्त्रिविधो मतः ।

संख्यावच्छिन्नशक्तयत्पदोत्तरत्वविशिष्टं यन्नाम स्वार्थधर्म्मिकं तादात्म्येन तदलक्ष्यार्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तदलक्ष्यार्थाभिन्नस्वार्थे द्विगुरुच्यते । त्रिकटु त्रिभुवन चतुर्युग चतुर्व्वर्ग पञ्चगव्य पञ्चामृत षड्रस षट्पदार्थ सप्तर्षि अष्टनाग अष्टवसु नवरस नवग्रह दशमूल एकादशरुद्र एकादशेन्द्रिय द्वादशादित्यादिकस्तु कर्म्मधारयः षष्ठ्यादिपर्य्याप्तित्वावच्छिन्नबोधकतया न पूर्व्वपदालक्ष्यार्थस्य बोधकस्त्रिकटुप्रभृतिभ्यः कटुत्वादिसामान्यस्याप्रतीतेः पञ्चमूलीत्यादौ तु मूलपञ्चकत्वेनैव मूलविशेषेषु तात्पर्य्यं न तु विशेषरूपेणापि अतएव कराटकार्य्यादिकं लक्ष्यं गाम्भार्य्यादि च यन्महत् । पञ्चमूलं तदुभयं दशमूलमुदाहृतमित्यादिकस्ताद्रूप्येण बोधस्थलीयः प्रयोगः वर्षाकाले मघच्छेद्या युक्ता चापि त्रयोदशीत्यादिवदेकवचनस्य साधुत्वसम्भवात् द्वयोस्त्रयमित्याद्यर्थे द्वित्र्यादिपदं नाभेदेन द्विप्रभृतेरनुभावकम् एकत्वसंख्यया विशिष्टं बोधयदपि एकपदं न पर्य्याप्तिसंसर्गेण तदवच्छिन्नस्य बोधकं द्वित्वादिपदं पर्य्याप्त्या द्वित्वावच्छिन्नं प्रतिपादयदपि न तत्र शक्तं वाच्यत्वादतोनैकघटद्वितयपटेत्यादिकर्म्मधारयेऽतिप्रसङ्गः । सप्तशती पठ्यतामित्यादौ च यद्यपि शते धर्म्मिणि सप्तानामभेदेन नान्वयो बाधितत्वात्तथापि सप्तपदस्थितस्य सप्तगुणितस्य द्विगुत्वहान्यापत्तेः तथापि शतपदार्थैकदेशे शतत्वसंख्यायां तस्याः सप्तत्वसम्भवादिति वदन्ति । द्विगार्थं

मध्यत इत्याद्यव्ययीभावप्रकारस्तु पूर्ववत् । तथायं द्विगुस्त्रिविधः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारभेदात् ।

तत्र तद्धितार्थं द्विगुं लक्षयति ।

तद्धितार्थान्वितस्वार्थस्तद्धितार्थद्विगुर्मतः ।
तद्धितार्थे लाक्षणिकसंख्यानामा त्वसर्व्वगः ।

यो द्विगुः स्वोत्तरतद्धितार्थान्वितस्वार्थकः स तद्धितार्थद्विगुः । द्विमुद्र इत्यादौ द्वाभ्यां मुद्राभ्यां क्रीतस्य द्विवर्षा गौरित्यादौ द्वाभ्यां वर्षाभ्यामभिन्नवयस्कस्य द्विदलं पवित्रमित्यादौ द्वाभ्यां दलाभ्यां निर्म्मितस्य द्विगुञ्जं स्वर्णमित्यादौ द्वाभ्यां गुञ्जाभ्यां तुलितस्य त्रिकाण्डः पुरुष इत्यादौ त्रिभिः काण्डैः परिमितस्य पञ्चकपालश्चरुरित्यादौ पञ्चभिः कपालैः संस्कृतस्य बोधने लुप्तस्यैव ठगादितद्धितस्य क्रीताद्यभिधायकत्वात् परिच्छिन्नतामतेनेदम् । उक्तप्रयोगेषु द्विगोरन्तिमनाम्नैव क्रीतादिरूपार्थो लक्ष्यते न तु लुप्तठगादिरप्यपेक्ष्यतेऽतस्तद्धितार्थलाक्षणिकसंख्यानामको द्विगुरेव तद्धितार्थद्विगुरिति भक्तिभाज्यमतन्तु न युक्तम् असर्व्वगत्वात् पाञ्चपुरुषिरित्यादौ पञ्चानां पुरुषाणामपत्यस्य पञ्चगार्ग्यरूप्यो गौरित्यादौ पञ्चानां गार्गाणां भूतपूर्व्वस्य बोधने तद्धितेनैव स्वार्थस्यापत्यप्रभृतेरुपस्थापनात् द्विस्वर्णमुद्रः पशुरित्यादावुत्तरपदस्य शक्तिविरहेण क्रीताद्यर्थलाक्षणिकत्वायोगाच्च ।

उत्तरपदद्विगुं लक्षयति ।

स्वान्तर्निविष्टशब्दाभ्यां शब्दान्तरसमासगः ।
यो द्विगुः शाब्दिकैरुक्तः स उत्तरपदद्विगुः ।

यो द्विगुः स्वघटकनामभ्यां सह साकाङ्क्षनामान्तरेण समासस्यान्तर्गतः स उत्तरपदद्विगुः यथा पञ्च गावो धनमस्येत्यादिविग्रहे पञ्चगवधनः पुरुष इत्यादौ बहुव्रीह्यादिनिविष्टः पञ्चगवादिः ।

समाहारद्विगुं लक्षयति ।

स्वार्थान्वितसमाहारलक्षकस्वान्तशब्दकः ।
उक्ताभ्यामितरः किं वा समाहारद्विगुर्द्विगुः ।

स्वोपस्थाप्यार्थस्य समाहारलक्षकोयदीयान्तशब्दः स द्विगुः
समाहारद्विगुः पञ्चपूलीत्यत्र हि योगलभ्यानां पञ्चाभिन्नपूलानां
समाहारः परस्थपूलशब्देन लक्ष्यते नतु तत्र द्विगोः शक्तिरन्यलभ्ये
शक्त्ययोगात् अतएव न लक्षणापि शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वेन वाक्ये
तदसम्भवात् । यदि च पञ्चपूलीत्यतः पञ्चानां पूलानामेव बोधो
नतु तत्समाहारस्यापि अतएव पञ्चपूलीं छिनत्ति इत्यादिकः प्रयोगः
प्रमाणम् अन्यथा समूहात्मनः समाहारस्य छिदाद्यसम्भवेन तद-
योग्यत्वापत्तेः पूलादेर्द्वित्वबहुत्वेऽप्येकवचनन्त्वानुशासनिकं दारादे-
र्बहुवचनवदुपपद्यते । नच द्रव्यप्राधान्ये पञ्चखट्वीत्यादौ ह्रस्वो न स्यात्
गोशब्दस्येव स्त्रीप्रत्ययस्यापि समासान्त्यस्योपसर्ज्जनस्यैव तद्विधा-
नादिति वाच्यं समाहारसंज्ञकद्विगोरप्यन्त्यस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पृथगेव
ह्रस्वविधेर्व्वक्तव्यत्वात् प्रयोगानुसारित्वात् कल्पनायाः पञ्चपात्री-
त्यादावव्याप्तिश्च तत्रोत्तरपदस्य वाच्यत्वेन लक्षकत्वायोगादिति सूक्ष्म-
मीक्ष्यते तदा पूर्व्वं निरुक्ताभ्यां तद्धितार्थोत्तरपदद्विगुभ्यां भिन्नद्विगु-
रेव समाहारद्विगुर्बोध्यः । एवञ्च द्विगोः कर्म्मधारयान्तर्गतत्वेऽपि
न क्षतिरिति तु विभावनीयम् ।

तत्पुरुषं लक्षयति ।

यदीयेन सुबर्थेन युतयद्बोधनक्षमः ।
यः समासस्तस्य तत्र स तत्पुरुष उच्यते ।

यदर्थगतेन सुबर्थेन विशिष्टस्य यदर्थस्यान्वयबोधं प्रति यः
समासः स्वरूपयोग्यः स तदर्थस्य तदर्थे तत्पुरुषः नतु यन्नामोत्तरं
यन्नाम यदर्थगतसुबर्थावच्छिन्नस्य यत्स्वार्थस्य बोधकं तदुत्तरं तन्ना-
मैव तदर्थयोस्तत्पुरुषः पूर्व्वकायोऽर्द्धपिप्पलीत्यादावव्याप्तेः । लोक

पक्वेत्यादौ क्रियाविशेषणैः कर्म्मधारयएव मन्दाकर्मिंदाविदुरेत्यादौ स्थवित्यादाविव प्रकृतेऽप्येकनामार्थैकदेशे पचनादावपरनामार्थस्या भेदान्वयबोधकतया तथात्वसम्भवात् स्तोकं पक्वेत्यादौ अमत्वादावत्र वाचित्वे तु तत्पुरुषः सम्भवत्येव क्रियाविशेषणैः समासश्चाव्ययम इति तु न देश्यं स्तोकनम्रा स्तनाभ्यामित्यादेः कालिदासाद्यैः प्रयुक्त-त्वात् द्विगौ कर्म्मधारये च शाब्दिकानां तत्पुरुषत्वव्यपदेशः पद संस्कारार्थो गौणः ।

विभजते ।

द्वितीयादिसुबर्थस्य भेदादेष च षड्विधः ।
क्रियान्वयी द्वितीयादेरर्थः प्रायोऽत्र योजितः ।

ग्रामगतः चैत्रभीतः ब्राह्मणदत्तः वृक्षपतितः चैत्रधनं मैत्रगतिः गृहस्थितइत्यादौ द्वितीयादिसुबर्थस्य कर्म्मत्वकर्तृत्वादेर्भेदादे-तस्य द्वितीयातृतीयादितत्पुरुषत्वेन षड् भेदाः स्वघटकैकपदार्थनिष्ठ द्वितीयार्थावच्छिन्नापरपदार्थबोधकसमासत्वादेर्धर्मषट्कस्य सुवच-त्वात् । इयांस्तु विशेषोयदेतेषु धात्वर्थान्वय्येव द्वितीयादेरर्थः प्रायो घटकः पीठं परितः पुण्येन सुखं ग्रामाय विद्या दण्डाद्भूटः गवां स्वामी सम्पन्नक्षीरा तिलेषु तैलमित्यादिविग्रहे तत्पुरुषस्यासाधुत्वात् वर्ष-सुखी लोष्टकायः कुण्डलहिरण्यं घटान्यः कुबेरबलिः कर्म्मकुशल इत्यादौ तु तत्तद्विशेषविधेर्द्वितीयादितत्पुरुषः ।

ननु ग्रामगतइत्यत्र गतौ ग्रामकर्म्मत्वस्य राजपुरुषइत्यत्र च पुरुषे राजसम्बन्धस्यावगमेन ग्रामादिपदेभ्योलुप्तसुपः स्मरणात् तल्लोप-मजानतोऽप्यन्वयबोधात् सम्बद्धं ग्रामगतइत्यादितः सम्बद्धग्रामयो-रभेदान्वयधीप्रसङ्गाच्च सम्पन्नं दधि पक्वेत्यादाविव तथापि नामा-र्थयोरभेदान्वयबोधौपयिकस्य नाम्नोः समानविभक्तिप्रतिसन्धानस्या-विरहत्वात् नापि ग्रामादिपदस्य ग्रामकर्म्मत्वादिलक्षकत्वात् अभे-

दान्वयसम्भवेन नामार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यनुकूलस्य नामोत्तरविभक्त्युप-
स्थाप्यत्वस्य तादृशप्रत्ययोपस्थाप्यत्वस्य वा गत्यादावसत्त्वात्। न च
ग्रामादिपदलक्षितस्य ग्रामकर्म्मत्वादेरेव तत्र गत्यादौ तादात्म्ये-
नान्वय इति साम्प्रदायिकानाम्मतमेव साम्प्रतं तत्पुरुषस्यापि समस्य-
मानपदार्थयोरभेदान्वयबोधकत्वे कर्म्मधारयत्वापत्तेः ग्रामं गतः राज्ञः
पुरुष इत्यादिविग्रहस्य समासतुल्यार्थकत्वहान्यापत्तेश्चेति चेन्न प्रत्य-
यान्ततत्तन्नामार्थस्यैव भेदेनान्वयबोधं प्रति तत्तन्नामोत्तरप्रत्ययोप-
स्थाप्यतायास्तन्त्रत्वेन ग्रामगत इत्यादौ ग्रामादिपदलक्षितग्रामकर्म्म-
त्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वये बाधकाभावात्। नचैवं गतो ग्राममित्यत्रापि
ग्रामपदलक्षितस्य ग्रामकर्म्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वयबोधप्रसङ्गः
प्रत्ययान्तान्यतत्तन्नामोपस्थाप्यार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येवोत्सर्गत
स्तादृशतत्तन्नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वस्य हेतुत्वेन तदसम्भवात्। अत
एवार्द्धपिप्पल्यादेरित्यादौ पूर्व्वपदप्रधानत्वेनाभिमतस्य तत्पुरुषा-
देरन्यपदार्थानां पिप्पलीप्रभृतीनां खण्डाद्यर्थे घटपटमठानामि-
त्यादौ च सर्व्वपदप्रधानत्वेन द्वन्द्वस्यानन्यपदार्थानां घटादीनां सुबर्थे
ऽन्वयः तथा बहुगुडद्राक्षेत्यादौ गुडादीनामपि बह्वर्थे प्रकृत्यर्थ-
स्यैवपदसमाप्तौ नाम्नः प्राग्बहुचो विधानादिति।

ननु यदि नामार्थयोरपि भेदेनान्वयो व्युत्पन्नस्तर्हि ग्रामगत
इत्यादौ कर्म्मत्वादिसंसर्गेण ग्रामादेरेव गत्यादावन्वयोऽस्तु कृतं
ग्रामादिशब्दस्य ग्रामकर्म्मत्वादिलक्षणयेति चेत् सत्यं विग्रहवाक्यानां
समाससमानार्थकत्वरक्षणाय तत्र लक्षणास्वीकारात् मास्तु वा
ग्रामादिपदस्य तत्कर्म्मत्वादौ लक्षणा कर्म्मत्वादिसंसर्गेणैव ग्रामादे-
र्गत्यादावन्वयसम्भवात्तथापि न क्षतिः ग्रामं गत इत्यादिविग्रहस्यापि
कर्म्मत्वार्थकद्वितीयाद्युपस्थापकत्वादेव कर्म्मत्वादिसंसर्गेण गत्यादौ
ग्रामाद्यन्वयबोधकतया समाससमानार्थकत्वसम्भवात् ग्राममित्यादौ

कर्म्मत्वादिधर्म्मिकान्वयबोधानुरोधेन द्वितीयादेः कर्म्मत्वाद्यर्थकत्वात् अतएवाघटः पटइत्यादावन्यस्य असुरो दैत्यइत्यादौ विरोधिन अपितु घटइत्यादौ सदृशस्य अब्राह्मणोवायुर्विषइत्यादावपकृष्टस्य अनुदरमुदरमल्पइत्यादौ स्वल्पस्य वाचकेन नञ्‌निपातेन स्वार्थे प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेनैव घटादेरनुभावनेऽपि तत्र तत्पुरुषे नाव्याप्तिः । पटस्याभावइत्यर्थे प्रसज्यनञा अव्ययीभावएवसमासः प्रमाणमनेनापटंवर्त्तते इत्याद्येव तत्र प्रयोगस्तत्पुरुषस्योत्तरपदलिङ्गकत्वनियमात् इति वृद्धाः । प्रसज्यनञाप्यपटइत्यादिस्तत्पुरुषस्य साधुर्नाव्ययीभावः नञ्तत्पुरुषविधेस्तदपवादकत्वात् अतएव वादिनामविवादइत्यादिकः किरणःवत्यादौ पुंसि प्रयोगइति तु पक्षधरमिश्राः । युज्यते चोत्तरः कल्पोनचेदेवं दृश्यैते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमाः । चैत्रोग्रामगतस्तत्र मैत्रः किं कुरुतेऽधुना इत्यादौ राजसम्बन्धादेराजादिपदलक्ष्यत्वे तदेकदेशस्य राजादेस्तदा परामर्शो न स्यात् विशेष्यविधया स्वस्य पूर्व्वोपस्थापितस्यैवार्थस्य परामर्शकत्वात् तदादिशब्दानां नहि प्रजावतीयं मे त्वं तस्मै देहि कम्बलम् । नीतो मणिर्गुणः सोऽस्य भ्रात्रादिर्बोध्यते तदा ।

नन्वेवमनयैव रीत्या निषादस्थपतिं याजयेदितिश्रुतौ निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या न तत्पुरुषः परन्तु निषादः स्थपतिरित्यर्थे कर्म्मधारयएवेति सिद्धान्तोव्याहन्येत तत्पुरुषे भक्तिभिया हि तत्र कर्म्मधारयस्वीकारस्तन्मूलके निषादस्याधानेऽपूर्व्वविद्याप्रयुक्तिश्च कल्प्यते कल्प्यते च निषादीयतत्तदध्ययने निषेधविधिबाधात् स्त्रीशूद्रौ नाधीयेतामितिश्रुतौ तत्तदध्ययनेतराध्ययनपरत्वं चातेः शूद्रपदस्य त्रैवर्णिकान्योपलक्षकत्वात् । यदि च कर्म्मधारयइव तत्पुरुषेऽपि न लक्षणा तदा तत्पुरुषएव तयोचितस्त्रैवर्णिकस्यैव निषादीयस्थपतित्वेन प्राप्तावपूर्व्वविद्याप्रयुक्तौ तन्मूलकनिषेधविधिसङ्कोचस्य

प्रामाण्यप्रसङ्गादिति चेत् तत्पुरुषे लक्षणापत्तेऽपि निर्विवादं कर्म्मधारय एव तस्याभ्युपेयत्वे न तु तत्पुरुषः निषादानां स्थपतिरिति श्रुत्यत्र निषादस्थपतिपदान्निषादसम्बन्धित्वेन स्थपत्युपस्थापकस्य सर्व्वं सिद्धत्वेन तदनुरोधाल्लक्षणायाः। कृप्तत्वेन तत्कल्पनाभयस्यासम्भवात् नहि निषादस्थपत्यादिपदं निषादादिसम्बन्धितया स्थपत्यादि बोधने निराकाङ्क्षं तथा सति निराकाङ्क्षत्वादेव तत्पुरुषत्वासम्भवेन लक्षणापत्तेस्तद्बाधकतयोपन्यासानौचित्यात्। अथ बाधकं विना मुख्यार्थ एव श्रुतीनां प्रामाण्यं न तु प्रमाणान्तरविषयेऽपि लक्षणार्थे मुख्ये पञ्चदशसहस्रादिमीमांसया तथैव सम्प्रतिपत्तेरिति चेत्तर्हि बाधकासत्त्वे कर्म्मधारयविधयैव वेदानां प्रामाण्यं न तु प्रमाणान्तर विषयेऽपि तत्पुरुषविधया कर्म्मधारयात् समासान्तरस्य दौर्व्वल्य मित्यादिमीमांसया तथैव प्रतिपत्तेरित्यपि किन्न रोचयेः। तत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्जघन्यत्वमित्यत्राप्युक्तैव रीतिरनुसर्त्तव्या नहि बहुव्रीहौ समस्तपदानां लाक्षणिकत्वादेव ततो दुर्ब्बलत्वम् एकपदमात्र लक्षणयापि बहुव्रीहेर्निर्वाह्यत्वादित्याद्यन्यत्र विस्तरः।

अव्ययीभावं लक्षयति।

उत्तरार्थान्वितस्वार्थोऽव्ययपूर्व्वस्तु यो भवेत्।
समासः सोऽव्ययीभावः स्त्रीपुंलिङ्गविवर्ज्जितः।

यः समासः स्वोत्तरपदोपस्थाप्येन यदर्थेनान्वितस्य यदर्थस्य बोधकाव्ययपूर्व्वभागकः स तद्विशिष्टस्य तदर्थस्य बोधनेऽव्ययीभावः गृहे निर्म्मक्षिकम् उपकुम्भमित्यादौ हि मक्षिकाया अभावः कुम्भादेः सामीप्यादिर्मक्षिकादिपदप्राग्वर्त्तिना निराद्यव्ययेनानुभाव्यते अर्द्धशरीरमित्यादौ उत्तरपदार्थान्वितस्वार्थबोधकमव्ययं पदं नास्ति निर्म्मक्षिका भूमिः निर्म्मनुष्यो देश इत्यादौ तु मक्षिकादेरभावस्य बोधकत्वेऽपि निर्म्मक्षिकादिसमासस्य न व्याहताः स्त्रीपुंलिङ्गकार्थ्य विधुरत्वमिति तत्र न प्रसङ्गः।

मध्यकस्थास्तस्य शलाकाया वा रूपेऽन्यथापातनमित्यर्थेऽक्षपरि शलाकापरि इत्यव्ययीभावेऽक्षादिकस्य व्ययगर्भत्वेऽपि तत्पूर्वकत्वाभावात् एवं द्वौ गार्ग्यौ इत्यर्थे द्विगार्ग्यं गच्छत इत्यादौ द्वाभ्यां दण्डाभ्यां इत्यर्थे द्विदण्डि प्रहरतीत्यादौ तिसृणां यमुनानां समाहार इत्यर्थे त्रियमुनं स्नातीत्यादौ लोहिता गङ्गा यस्मिन्नित्यर्थे लोहितगङ्गं देश इत्यादौ दण्डैः मिथः प्रहृत्य वृत्तमित्यर्थे दण्डादण्डि रणमित्यादौ केशेषु मिथः प्रगृह्य वृत्तमित्याद्यर्थे केशाकेशि युद्धमित्यादौ खले यवा यदा संहृताः यवा यदा तिष्ठन्ति गावो यदेत्याद्यर्थे खलेयवं संहृतयवं तिष्ठद्गु वा काल इत्यादौ द्विगार्ग्यद्विदण्ड्यादिष्वपि तेषां व्ययगर्भत्वाद्यभावादतः प्रकारान्तरेण निर्व्वक्ति ।

असमादेशं विना श्रूयमाणषष्ठी न बोधिका ।
स्वार्थे यदर्थस्य गदा सोऽव्ययीभाव इष्यते ।

अमादेशं विना श्रूयमाणषष्ठी स्वार्थे यत्समासार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यसमर्था सएव वाव्ययीभावः श्रूयमाणैव षष्ठी स्वार्थे समासान्तरार्थस्यान्वयबोधने समर्था न तु नृपस्य कृतये रक्षःपरिरक्षणमित्यादौ त्वव्ययीभावार्थस्य लुप्तापि हतिरेकाद्यन्वयपातकयोर्निरूपणत्वमित्यन्वये लुप्तषष्ठ्यैव पातकस्य सम्बन्धप्रत्यायनात् । दिग्धस्योपगङ्गं पवित्रमित्यादौ दिग्धस्य गङ्गासमीपस्य पवित्रत्वमित्याद्यन्वये समीपस्य सम्बन्धः श्रुतयाप्यमादेशवशादेव षष्ठ्यानुभाव्यते इति न तथोपगङ्गं चाव्ययीभावेऽव्याप्तिः अनुगङ्गेन सञ्चारः उपगङ्गेषु प्रत्यक्षमुपकुम्भादनीतमित्यादावमादेशं विनापि श्रूयमाणाभिस्तृतीयासप्तम्यादिसुब्भिरव्ययीभावार्थस्य करणत्वाधिकरणत्वादिकं बोध्यत इति षष्ठीपर्य्यन्तानुसरणम् ।

बहुव्रीहिं लक्षयति ।

बहुव्रीहिः स्वगर्भार्थसम्बन्धित्वेन बोधकः ।

निरूढया लक्षणया स्वांशव्यापकशब्दवान् ।

समास इति प्रकृतं तथाच स्वांशस्य निरूढलक्षणया व्यापकेन शब्देन घटितः स्वगर्भस्य यादृशार्थस्य सम्बन्धित्वप्रकारेणान्वयबोधं प्रति समर्थः समासः स्वगर्भतादृशार्थसम्बन्धिबोधने बहुव्रीहिरित्यर्थः । आरूढवानरो वृक्ष इत्यत्रारूढो वानरो यमिति व्युत्पत्त्या स्वकर्म्मकारोहणकर्तृवानरसम्बन्धित्वेन वृक्षं पीतपयस्कं पात्रमित्यत्र पीतं पयो येन इति रीत्या स्वकरणकपानकर्म्मजलसम्बन्धित्वेन पात्रं पक्वतण्डुलश्चैत्र इत्यत्र पक्वास्तण्डुला येनेति दिशा स्वकर्तृकपाककर्म्मतण्डुलसम्बन्धित्वेन चैत्रं दत्तदक्षिणो द्विज इत्यत्र दत्ता दक्षिणा यस्मै इति क्रमेण स्वसम्प्रदानकदानकर्म्मदक्षिणासम्बन्धित्वेन द्विजं पतितपत्रस्तरुरित्यत्र पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहेण स्वापादानकपतनाश्रयपत्रसम्बन्धित्वेन तरुं चित्रगुरित्यत्र चित्रा गौर्यस्येति वाक्यानुसारेण चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेन चैत्रं रक्तपटः कपि इत्यत्र रक्तः पटो यत्रेति व्युत्पत्त्या रक्ताभिन्नस्ववृत्तिपटसम्बन्धित्वेन कायम् एवं बाणच्छिन्नकरो नर इत्यादावपि बाणेन छिन्नः करो येन यस्य वा इत्यादि विग्रहे बाणकरणकस्वकर्तृकच्छेदकर्म्मकरसम्बन्धित्वादिना नरादिकं बहुव्रीहिर्बोधयतीति सर्व्वत्र स्वगर्भतत्तदर्थसम्बन्धित्वेन धर्म्मिणामवगमः । दक्षिणपूर्व्वा पूर्व्वोत्तरेत्यादिविदिग्बहुव्रीहिस्थले दक्षिणया पूर्व्वा यस्या इत्यादिविग्रहेण स्वपार्श्वस्थदक्षिणसहितपूर्व्वसम्बन्धित्वादिना आग्नेयीप्रभृतीनां विदिशां बोधः । अस्तिक्षीरा नास्तिक्षीरा गौरित्यादावप्यस्ति क्षीरं यस्या इत्यादिविग्रहेणास्तित्ववत्क्षीरसम्बन्धित्वादिप्रकारेण गवादेरवगतिः । इयांस्तु विशेषो यदेकेषाम्मतेऽस्तीत्यादिकं तिङन्तमन्येषां तत्प्रतिरूपकाव्ययमिति । उप समीपे दश येषामिति समीपगवितत्वार्थकषष्ठ्या विग्रहादुपदशाः शकुनय इत्यादौ स्वसमीपगवितदशसम्बन्धित्वेन नवानामेका-

दशानाञ्च पञ्चानामवगमस्तत्र दशशब्दस्य दशत्वबाधकतया स्वपर्य्याप्त संख्यासमीपगणितदशत्वसम्बन्धित्वेनैव नवादेर्बोध इति दुर्गप्रभृतयः। अधिका दश येषामित्यादिविग्रहे अधिकदशाः पुरुषा इत्यादावपि स्वपर्य्याप्तसंख्याधिक दशवृत्तिसंख्यापर्य्याप्त्यधिकरण दशसम्बन्धित्वेन नवादिपुंसां प्रत्ययः। द्वौ त्रयो वा येषां इत्यन्यतरार्थकवाशब्देन विग्रहे द्वित्राः पञ्चषाः परमित्यादौ द्वित्र्यन्यतरपर्य्याप्तस्वपर्य्याप्त संख्यासम्बन्धित्वेन द्वयोस्त्रयाणां वा पञ्चानां बोधः पटे घटे वा घटत्वमित्याद्यनुरोधेन वाकारस्यान्यतरार्थकताया व्युत्पाद्यत्वात् तस्य च वृत्तौ गतार्थत्वादश्रुतिः पञ्च षड्वा येषामित्यादिविग्रहात् पञ्चषाः पुरुषा इत्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयो द्रष्टव्यः। परे तु द्वौ वा त्रयो वा येषामित्यादिविग्रहे वाशब्दस्य संशयकोट्यर्थकतया द्वित्रा इत्यादि बहुव्रीहेः स्वधर्म्मिकसंशयकोटितापन्नद्वित्रिसम्बन्धित्वेन द्विप्रभृति बोधकत्वमित्याहुः।

द्विस्त्रयो येषामिति विग्रहे तु द्विशब्दस्य द्विगुणितवृत्तित्वेन द्विगुणितत्रिपर्य्याप्तवृत्तिसंख्यासम्बन्धित्वेन द्वित्रा रसा इत्यादौ षण्णामवगमः सुजन्तर्भावेणैव विग्रहस्य व्युत्पन्नत्वाच्च पञ्चकृत्वो दश येषामित्यर्थे पञ्चदशा इत्यादिको न समासः सर्व्वत्रैव बहुव्रीहौ राजादित्वादति चरमस्वरादेर्लोपः। स्वधनसम्बन्धी चैत्र इत्यादौ स्वधनस्य सम्बन्धीति व्युत्पत्त्या स्वगर्भार्थस्य सम्बन्धित्वेन चैत्रं बोधयन्नपि तत्पुरुषो न स्वांशस्य निरूढलक्षणया प्रत्यायकपदेन घटितः। तथा आधुनिकलक्षणया स्वपटबोधकेन पटपदेन गर्भितः पटसम्बन्धीत्यादिरपि। मातृभक्त इत्यादिकस्तु तत्पुरुषः स्वमातृत्वेन निरूढलक्षणया बोधकेन विशेषितोऽपि न तत्सम्बन्धित्वेन बोधकः। नच द्वौ मुनी त्रयो वा मुनयो यस्येति वक्तृत्वार्थकषष्ठ्या विग्रहे स्ववक्तृमुनिद्वयादिसम्बन्धित्वेन बोधके द्विमुनि त्रिमुनि वा ग्रन्थ इत्यादौ

द्विमुख्यार्थयत्रीभावे समं रूपसम्बन्धित्वेन बोधके भक्तसम्बन्धीत्यादि तत्पुरुषे चातिव्याप्तिवारकदन्यत्वेनापि विशेषणीयत्वात् । इदमत्राव-धातव्यं चित्रगुरस्तीत्यादौ चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिप्रभृतीनां प्रतीत्यर्थं न चित्रगुसमुदायस्य लक्षणा तस्य शाक्यत्वेन लक्षणायोगात् वाक्ये लक्षणायाः प्रागेव पराकृतत्वात् । नच चित्रपदमेव तत्र चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिलक्षकं गोपदन्तु तादृशार्थे तात्पर्यग्राहकं लक्षणाया निरूढत्वसम्पादकं वेति वाच्यं चित्रपदस्य प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थेऽस्तित्वाद्यन्वयस्यानुपपत्तेः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव भावनाविशेष्यत्वात् । अन्यथा राजपुरुषोऽस्तीत्यादावपि राजन्यस्तित्वान्वयप्रसङ्गात् प्रकृत्यर्थस्य सुपः संख्याबोधकत्वात्ततो गोपदोत्तरप्रथमया चित्रपदोपस्थाप्ये चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिन्येकत्व बोधनायोगाच्च । यत्तु गोपदमेव तादृशगोसम्बन्धिलक्षकं चित्र पदन्तु तत्र तात्पर्यादिग्राहकमिति मणिकारैरुक्तं तन्न युक्तं पूर्व पदार्थसाकाङ्क्षस्यैव स्वार्थस्योपसर्जनतया गोपदस्य ह्रस्वविधानात् चित्रपदार्थेन समं तदर्थस्यान्वये तदनुपपत्तेरन्यथा गौरस्तीत्यादावपि चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेन गोपदस्य लक्षणायामुदन्तत्वापत्तेः नच नामोत्तरवर्त्तिनएव गोपदस्य स्वार्थोपसर्जनतायां ह्रस्वविधिर्न गोपदेन लक्षणयोपस्थापिते स्वगोसम्बन्धिन्यभेदेन चित्रपदस्यान्वयः तत्र चित्रगवोऽस्तीत्यादिकर्म्मधारयेऽपि गोपदस्य ह्रस्वप्रसङ्गात् वस्तुतः सतगावत्वेन इत्यादौ स्वप्रकृतिविषयणाकसम्बन्धित्वादिना बोधो व्यवगमः पूर्वपदस्य परपदस्य वा लक्षणया न सम्भवदिति ततो दयानांशेन भाक्तत्वायोगात् । नच तत्र कादिवर्णस्य स्वरूपपक्षघञादि प्रत्ययस्य वा स्वप्रकृतिविषयपाकसम्बन्धिनि लक्षणा निरूढत्वसम्पादकञ्च प्रत्ययान्तरमिति साम्प्रतं सत्तादिदेभ्यः स्वार्थमुपस्थितावपि तदन्वयबोधप्रसङ्गात् घञादिमात्रस्य नामत्वाभावेन तस्योपस्था-

पार्थे स्वर्थान्वयायोगात् प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव स्वार्थस्य पदार्थान्तरेऽन्वयबोधकत्वं तस्य च तस्माच्चित्रगुरित्यत्र गोपदं स्वोत्तरस्वामित्वार्थकं तदेकदेशे च गवि तदाभेदेन चित्रपदस्यान्वयः । अथ गोधर्म्मिकान्वयबुद्धौ तद्धर्म्मिकतात्पर्यज्ञानत्वेन हेतुत्वात् पदार्थैकदेशे गवि चित्रस्यान्वयेऽदुर्घटः चित्रगोऽस्तीत्यादौ गोस्वामिरूपस्य पदार्थस्यैकदेशे गवि चित्रस्याभेदेन तादृशव्युत्पत्तेर्व्यभिचारादिति वाच्यं घटमुख्यत्वेनानपेक्ष्य दिवत्पुरुषे भेदेनैव चित्रगुप्रभृतिबहुव्रीहावप्यभेदेन पदार्थैकदेशे धर्म्मिकान्वयबोधस्य व्युत्पत्तिविरोधेन असम्भवात् फलानुरोधित्वात् कल्पनायाः प्रत्युतापि सुन्दरराजपुरुष इत्यादावभेदेन सुन्दरादेः पदार्थैकदेशे राजन्यन्वयबुद्धेः स्वीकाराच्च । यत्तु गोपदं तत्र स्वकीयत्वेन सम्बन्धित्वेन च लक्षकमवच्छिन्नस्य गोपदार्थस्य स्वत्वे गवि तस्य च सम्बन्धिन्यन्वय इति पदार्थैकदेशान्वयित्वमेवास्यार्थयोश्च मिथोऽन्वयः स्वत्ववर्त्तमानवत्योरिव न व्युत्पन्न इति तन्मन्दं तथा सति चित्रगुः पुरुषस्तस्याः सदाराऽतिमनोहर इत्यादौ तदादेः स्वकीयगवादिपरामर्शकत्वापत्तेः पदार्थैकदेशस्यैव तत्र परामर्शतायास्तदादावव्युत्पन्नत्वादिति । एवञ्चारूढवानरो वृक्ष इत्यादावपि वस्तुतः स्वकर्म्मकारोहण कर्त्तृवानरपदेन च वानर सम्बन्धिन उपस्थापनादमीषामाकाङ्क्षादिधीसाचिव्यादेव स्वकर्म्मकारोहणकर्त्तृभिन्नवानरसम्बन्धिनाङ्गिना वृक्षादेर्बोध इत्यास्तां विस्तरः ।

नन्वारूढो वानरो यमित्यादिविग्रहादारूढवानरपदं स्वकीयत्वादारूढवानरसम्बन्धित्वेन ग्रामादिकं बोधयदपि बहुव्रीहिः स्यादतस्तद्वारणाय विग्रहं लक्षयन्नाह ।

यस्यैकं प्रथमान्तं सत्सुबन्तैरितरैः सह ।
यदा भेदसुबन्तेन साकाङ्क्षं नाम विग्रहः ।

यस्य बहुव्रीहेर्घटकमेकं नाम प्रथमान्तं सत्सुबन्तैरितरनामभिः

सह भेदार्थकसुबन्तपदस्यैव साकाङ्क्षं विग्रहः कथ्यते यथोक्तवाक्ये तथा सुबन्तस्यापि यदस्तत्र हस्तपदेनैव साकाङ्क्षत्वात् आरूढो वानरो य इत्यादौ तु यच्छब्दे। न भेदार्थकसुबन्त इति न तादृशस्यापि वाक्य-स्यार्थे बहुव्रीहिः पतितस्य धनं यस्य दण्डाद्घटो यस्मादित्यादिकन्तु समानार्थकसुब्द्वयीमन्तर्भाव्य न विग्रहः सम्प्रदायविरोधात् एवं घटेन पटो यस्येत्यादिकः सहार्थमन्तर्भाव्यापि सुबन्तैरिति तु सम्भ-वाभिप्रायं सघटो देशः इत्यादिबहुव्रीहेर्न घटो यस्येत्यादिविग्रहेण सहादेः सुबन्तत्वाभावेऽपि नाव्याप्तिः सपुत्र इत्यादौ तु सह पुत्रो-येनेत्यादिरेव विग्रहो न तु पुत्रेण सहेत्यादिरन्यपदार्थाप्राप्तेः सघटो देशः इत्यादौ च सह घटो येनेत्यादिर्विग्रहे सहार्थो वैशिष्ट्यं न तु सामानाधिकरण्यं घटे देशस्य तद्बाधात्। जीवत्पितृक इत्यादेस्तु जीवन् पिता यस्येति विग्रहो यस्य च पिता जीवन्नित्येवं जीवद्विधेयका-न्वये निराकाङ्क्षोऽपि जीवदभिन्नः पिता यदीय इत्यन्वय एव साकाङ्क्षः। इदन्तु बोध्यं यत्र विग्रहवाक्ये सुबन्तपदः क्रियासाकाङ्क्षत्वसम्भवस्तत्र तदर्थान्वितक्रियागर्भितत्वार्थे विना बाधकं बहुव्रीहिर्व्युत्पन्नः तेन गन्तव्यो ग्रामो यस्येति विग्रहे गन्तव्यग्रामकश्चैत्र इत्यादितः स्वकर्तृक-गतिकर्मग्रामसम्बन्धित्वेनैव चैत्रादेरौत्सर्गिको बोधः कदाचित्तु तात्-पर्य्यादिवशाद्गन्तव्याभिन्नस्वकीयग्रामसम्बन्धित्वेन यत्र तु न पदस्तत्-साकाङ्क्षत्वसम्भवस्तत्र विशेषविध्यसत्त्वे तद्ग्रामार्थमुख्यविशेष्यको विग्रह-वाक्याद्बोधः सुबन्तपदार्थान्वितग्रामार्थगर्भित एवार्थेऽतएव धनी दासो यस्येत्यर्थे यदीयधनवान् दासस्तस्य धनिदासकोऽयमित्यादितो नावगमः किन्तु धनवत्स्वदाससम्बन्धिन एव चन्द्रश्चूडायां यस्येत्यादि-कस्तु विग्रहेण यदीयचन्द्रचूडायामित्यर्थकः किन्तु यदीयचूडायां चन्द्र इत्यर्थकतादृशार्थं एव सप्तम्यन्तेनेन्द्वादेर्व्विशेषणे बहुव्रीहिवि-धानात्तेन चन्द्रचूडः शिव इत्यादौ स्वचूडावृत्तिचन्द्रसम्बन्धित्वेनैव

सिद्धत्वावगमो न तु चूडाकर्णिसम्बन्धीयचन्द्रसम्बन्धित्वेन तस्य प्रमाणादेर्वा बोधः स्वसम्बन्धिकपदार्थस्य विशेषणत्वपक्षे तु सुबन्तपदार्थान्वितेन तादृशपदस्यार्थेन अभिन्नेऽपि अत एव चैत्रः पुत्रवतोऽयं इत्यादौ स्वपुत्रवत्तोत्कर्षवानेव चैत्रादिः प्रतीयते न त्वन्यदीयपुत्रवत्तोत्कर्षाश्रयः ।

बहुव्रीहिं विभजते ।

तदतद्गुणसंविज्ञानौ द्वौ भेदौ तदादिमः ।
विग्रहस्य विशेष्यो यस्तद्विशेष्यकबोधकृत् ।

तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च बहुव्रीहेर्द्वौ भेदौ तत्र विग्रहवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्याय्यो योऽर्थस्तद्विशेष्यकबोधको बहुव्रीहिः तयोरादिमस्तद्गुणसंविज्ञानस्तस्य स्वार्थगुणीभूतस्य सम्बन्धिविशेष्यविधया विज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्त्या साम्यसंज्ञाकत्वात् तद्विशेष्यात्तद्गुणसंविधानत्वमनत्यर्थाद्गम्यते घटस्वरूपः पदार्थः इत्यादितो हि घटः स्वरूपं यस्येति विग्रहस्थले स्वस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन घटाभिन्नस्वस्वरूपसम्बन्धित्वेन या विग्रहविशेष्यं तत्समेव विशेष्यविधया बोध्यते घटस्य स्वरूपं यस्मादिति विग्रहे च विग्रहस्य अविशेष्यं ततोऽन्यदेव स्वजन्यस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन कुटादिर्बा इत्यादिरपि कुट आदिर्यस्येति व्युत्पत्त्या कुटाभिन्नस्य स्वधर्मिक व्यवस्थाधर्म्मिणः सम्बन्धित्वेन धात्वन्तरमिव कुटमपि बोधयंस्तद्गुणसंविज्ञानएव बहुव्रीहिः ।

प्राचां मतेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमन्यथा निर्वक्ति ।

यः स्वार्थघटकार्थस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने ।
अनुकूलो बहुव्रीहिः स तयोरत्रादिमः ।

यो बहुव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्याप्यर्थस्यान्वयबोधने समर्थः स तयोस्तद्गुणातद्गुणसंविज्ञानयोरादिमः [illegible]

हारग्रीवं पश्येत्यादौ हि बहुव्रीहिर्लम्बकर्णसम्बन्धिनः स्वग्रीवाकर्षि हारसम्बन्धिनश्च स्वार्थस्यान्वयिनि कर्म्मत्वादौ स्वार्थघटकीभूतस्य तादृशकर्णहारादेरपि व्युत्पत्तिवैचित्र्यादन्वयबोधने समर्थ इत्येवंविध एव तद्गुणसंविज्ञानस्तद्भिन्नश्च चार्थादतद्गुणसंविज्ञानः यथा दृष्टसागरमानय इत्यादाविति प्राचाम्मतम् ।

व्युत्पत्तिवैचित्र्यार्थमन्यथापि पुनर्विभजते ।

स्वान्तर्निविष्टद्वित्र्यादिनामभिर्विग्रहात् पुनः ।
बहुव्रीहिर्बहुविधो द्विपदत्रिपदादिकः ।

द्वित्रिचतुरादिभिरेव स्वघटकनामभिर्विग्रहवशात् द्विपदत्रिपदचतुष्पदादिको बहुव्रीहिर्बोध्यः चित्रा गौर्यस्येति विग्रहाच्चित्रगुरित्यादौ द्विपदस्यैव जरती चित्रा गौर्यस्य महन्नीलमुत्पलं यत्रेत्यादिविग्रहाज्जरतीचित्रगुर्महन्नीलोत्पला सरिदित्यादौ त्रिपदस्यापि बहुव्रीहेरावश्यकत्वात् जरती चित्रगावो यस्य महन्नीलोत्पलं यत्रेति द्विपदविग्रहे जरतीशब्दे पुंवद्भावस्य महच्छब्दे चाकारस्य प्रसक्त्यादुत्तरपदे तयोर्विधानात् समासान्तपदस्य चोत्तरपदत्वात् एकमहदयमिति न्यायेन गवि चित्रजरतोरभेदानुभवस्योक्तरीत्या सम्पादयितुमशक्यत्वेन तदर्थमेव त्रिपदादिबहुव्रीहेरावश्यकत्वाच्च ।

द्वन्द्वं लक्षयति ।

यत्तदर्थकयोरन्यद्बोधयन्प्रकारके ।
बोधे समर्थः स द्वन्द्वः समासस्तावदर्थकः ।

यद्यदर्थोपस्थापकस्य क्रमिकयावन्नामस्तोमस्य नियमतस्तत्तदर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति तत्त्वेन समर्थस्तावन्नामनिवह एव तावदर्थको द्वन्द्वसमासः । पाणिपादं वादय धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ हि कर्म्मत्वादौ करचरणादिप्रकारकान्वयबोधं प्रत्यमादिधर्म्मिकः करचरणाद्युपस्थापकस्य पाणिपादादिक्रमिकनामस्तोमस्याव्यवहितोत्तरत्व